AHMED MİDHAT EFENDİ AVRUPA'DA

CARTER V. FINDLEY

TARİH VAKFI YURT YAYINLARI

AHMED MİDHAT EFENDİ
AVRUPA'DA

Türkiye
Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı
Yayınıdır

Yıldız Sarayı Arabacılar Dairesi
Barbaros Bulvarı
80700 Beşiktaş/İstanbul
Tel: (0212) 227 37 33 - Faks: (0212) 227 37 32

© The American Historical Association, 1998
Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999

Özgün Adı
"An Ottoman Occidentalist in Europe:
Ahmed Midhat Meets Madame Gülnar, 1889",
The American Historical Review, 103/1 (February 1998), 15-49.

Kapak Resmi
Ahmed Midhat Efendi

Yayıma Hazırlayan
Hamdi Can Tuncer

Kitap Tasarımı
Haluk Tunçay

Uygulama
MYRA Yayıncılık Ltd. Şti.

Baskı
Numune Matbaacılık
(0212) 629 02 02

İstanbul, Nisan 1999
ISBN 975-333-095-2

CARTER V. FINDLEY

AHMED MİDHAT EFENDİ AVRUPA'DA

Çeviren
Ayşen Anadol

TARİH VAKFI YURT YAYINLARI 74

Prof. Dr. Carter Vaughn Findley Ohio Eyalet Üniversitesi Tarih Bölümü'nde görev yapmaktadır. Başlıca yayınları: Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire: The Sublime Porte, 1789-1922 *(1980);* Ottoman Civil Officialdom: A Social History *(1989) [Türkçe basım:* Kalemiyeden Mülkiyeye: Osmanlı Memurlarının Toplumsal Tarihi, *Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996] ve John Rothney ile birlikte* Twentieth-Century World *(4. Bas. 1998). Son yıllarda Türkiye'de milliyetçilik ve modernleşme üzerinde çalışmaktadır. Türk Araştırmaları Derneği'nin eski başkanı ve Dünya Tarihi Derneği'nin başkanıdır.*

Sivaslı meslektaşlarıma, özellikle
Turan Alkan
Hasan Yüksel
Saim Savaş
ve Ömer Demirel'e

ÖNSÖZ

"Ah! Şu münazara üzerine bizde nisvânın mestûr olmayıp mekşûf olmalarını ne kadar arzu eyledim!"

Ahmed Midhat Efendi bu sözleri özel bir mektubunda yazar. Ama açıkça söylediklerine ters düşen, açıkça söylenmesi bir türlü mümkün olmayan, ve içten bir feryatmış gibi ortaya çıkan, kadınların kapalı değil de açık olmaları arzusunu neden, ne zaman, ve hangi "münazara" bağlamında açıklar? Elinizdeki incelemeyi, özellikle de uzun ve ayrıntılı dipnotlarını okuyanların bir mükâfatı, bu soruların cevaplarını öğrenmek olacak!

Bir araştırma konusu olarak, Ahmed Midhat Efendi'ye dolaylı bir yoldan ulaştım. Uzun zamandan beri, geniş çaplı, son dönem Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye Cumhuriyeti tarihini kapsayan bir kitap yazmayı düşlüyordum. Her dönem için kitabın ayrı bir bölümü olacaktı; her bölümde de birkaç ana tema incelemeyi düşünüyordum, bunlardan biri de kültür tarihi olacaktı. Can sıkıcı olmasın diye, her dönemin kültür hayatını tanıtmak için bir yazar listesi vermektense, belli bir yazarın belli bir eserini ele almak istiyordum. Bunun hikmeti, hayal gücüne dayanan eserler yazanların, bu fakirin kanısınca Türkiye'nin hayatını ve Türkiyelilerin kaygılarını tarihçiler veya sosyal bilimcilerden çok daha iyi açıklamış olduklarıdır. Her dönem için, zamanının dertlerini aydınlatan bir yazar seçersem, incelediğim eserin yalnız kültür hayatına değil o dönemin toplumsal, iktisadi veya siyasi hayatına, belki de hepsine birden ışık tutacağını öngörüyordum.

Abdülhamid döneminin kültür ve toplum hayatını yansıtan, çok önemli bir yazar aradığımda aklıma ilk gelen Ahmed Midhat Efendi oldu. Ama bu kadar velut bir yazarı anlamak isteyen kişi, onun eserlerinin neresinden başlamalıydı? Bu soruyu kafamda evirip çevirirken fark ettim ki rastladığım herkes Ahmed Midhat'ın *Avrupa'da Bir Cevelan* kitabından söz ediyordu. Kitabı bulup okumaya daldım. İşte bu incelemenin başlangıcı böyledir.

Sadece başlangıcıdır ama... İngilizcede eski bir söz var: "jack of all trades, master of none", yani "her sanatta çırak olan, hiçbirinde usta değildir." İncelememi bitirip bir dergiye sunduğumda, redaktörün değerlendirmesi için yazıyı gönderdiği bir tarihçi, bunu "jack of all trades" (her sanatta çırak olan) bir inceleme olarak eleştirdi. Bu eleştiriyi irdelediğimde, her sanatta çırak olmak sıfatının incelememe veya kendime ait değil, incelenen kitap ve onun yazarına ait olduğunu anladım. Bununla yetinmediği halde, Ahmed Midhat bununla meşhurdur: her şeyi yazmaya kalkışan, her şeyi bilir "baba yazar" tavrı takınan, yani kendi anlayışı ve davranışında —padişahının sadık bir kulu olmakla beraber— hüküm sahibi olan bir yazardı. Buna rağmen, kitabı sadece bir yığın genellemeden ibaret değildi. Genellemeler arasında bir örüntünün bulunduğunu sezebilmiştim, fakat nasıl tarif edecektim, örüntüyü biçimlendiren öğelerden hangilerinin en etkili olduğunu nasıl tayin edebilecektim? Yazar, kitabında gerçekten birçok "sanat" ile ilgilenmişti; bu onun "sanat"ını nasıl gösteriyordu?

Avrupa'da Bir Cevelan hakkında yazdığım bir makaleyi yarı yarıya tamamlamış olduğum sırada, birden bire, meslek hayatım boyunca beklediğim bir fırsatla karşı karşıya olabileceğim aklıma geldi. Amerika'da çalışan her tarihçinin bildiği gibi, memleketin en meşhur ve en çok okuru olan

tarih dergisi, Amerika Tarih Derneği'nin *American Historical Review* adlı dergisidir. Sadece Amerikan tarihçileri değil, her ihtisas alanında çalışan tarihçiler o dergide makalelerinin yayımlanmasını isterler; bu da rekabeti artırır. Sonuç olarak derginin yayın kuruluna herhangi bir inceleme beğendirmek çok güçtür. Dahası, Amerika üzerinde fazla ihtisaslaşmamış bir tarihçi için güçlük daha da fazladır. Bir Osmanlı tarihçisi için, bu biraz da Everest Tepesi'ne çıkmak gibi bir şeydir: Derginin o kadar çok okuru vardır ki en azından bir kısmının dikkatini çekebilmek için Osmanlı tarihi hakkındaki bir makalenin iyi olması yetmez, farklı tarihçilik ihtisaslarına da hitap etmesi gerekir. Makalenin teorik bir ağırlığı varsa, o zaman hitap edebileceği kitle de artar.

Ahmed Midhat'ın her şeye biraz değinen bu kitabı böylelikle geniş bir okur kitlesine hitap etme imkânı yaratamaz mıydı? İçinde son zamanlarda rağbette olan araştırma alanlarıyla ilgili birçok nokta vardı. Seyahat vardı, bir şarkiyat kongresiyle bir dünya sergisi vardı, Avrupa "terakkiyât"ının değerlendirilmesi, kadın konusu ve kadın-erkek ilişkileri, kültürler arası mukayeseler vardı. Acaba bu "her sanatta çırak olan" kitabın hünerlerinden biri herkese hitap etmesi olabilir miydi? Acaba Ahmed Midhat'ın kendi zamanının okurlarına anlatıp naklettikleri zamanımızın bilginlerinin ilgisini uyandıracak mıydı?

Bu soruya henüz cevap veremeden incelememin ilk şeklini yarım bırakıp yeniden düşünmeye, yazmaya başladım. Böylelikle, aslında iki safhalı olan, fakat böyle olduğunu hemen anlayamadığım bir sürece girdim. İlk safhada, ampirik tarihçilik yöntemlerini kullanarak kitabın içeriğini, atıflarıyla mukayeselerini değerlendirmeye çalıştım. Kitabın içeriğini ve yazarın hayatı ve eserlerindeki önemini incelerken, özellikle Orhan Okay'ın eşsiz *Batı Medeniyeti Karşısında Ahmed Midhat Efendi* kitabına (İstanbul, 1975) borçlu kaldım. Stockholm'de toplanan 1889 Şarkiyat Kongresi'ni, Paris'in meşhur 1889 Dünya Sergisi'ni, Ahmet Midhat ve seyahat arkadaşlarının ziyaret ettikleri diğer yerleri, bütün bu yerler hakkında yaptıkları mukayese ve yorumları değerlendirmek, elinizdeki küçük kitabın dipnotlarından anlaşılacağı gibi, uzun bir yolculuğa benzeyen bir araştırmaya yol açtı. Yolun sonuna gelmiş olduğumu hissedince incelememi derginin redaktörüne gönderip kabul veya reddetmesini beklemeye başladım.

Garip bir talihsizliktir ki redaktörün değerlendirme süreci olağandan çok daha uzun, tam bir yıl sürdü. Arada, bambaşka işlerle meşgul oldum ve anlayışım esaslı bir şekilde değişmeye başladı. O vakte kadar, incelememe için kuramsal bir çerçeve yaratamamıştım. Bu noktada, araştırmamın böyle bir çerçeve yaratılmasından ibaret olan ikinci safhası başlamak üzereydi. Kolay olmayacaktı. Ahmed Midhat'ın kitabında, Oryantalizm ile ilgili bir hayli malzeme vardı, fakat o, Oryantalist veya şarkiyatçı olmaktansa kitabın ilk sayfalarında "müstagrip" (garpçı, batıcı) olduğunu kaydetmişti. Zamanımızın Oryantalizm karşıtı eleştirileri tarafından dünyayı temsil etme amacıyla düzenlendiği ileri sürülen bir bilimsel kongre ve bir dünya sergisinden bahsediyordu Ahmed Midhat; fakat Edward Said gibi çağdaş bir eleştirmen, Ahmet Midhat'ın bunlara yaklaşım tarzını pek beğenmeyecekti. Özellikle, Ahmed Midhat'ın Şarkiyat Kongresi'nde tanıştığı, kongreden sonra da birlikte yolculuk ettiği Madam Gülnar'ın kişiliğinde cisimleştirilen kadın hakkında da birçok ilginç nokta vardı; buna rağmen kadın konusunun kitabın ağırlık merkezi olduğunu ileri sürmek zordu.

Her sanatta çırak olan bu kitabın incelenmesini o kadar zor kılan neydi? Bu soruya cevap verebilmek, yazarın acemiliğini değil, ustalığını daha iyi kavramak anlamına gelecekti. Evvelki araştırmalarımda toplumsal bilimlerden öğrenip uyguladığım kuramsal sistemlere artık ilgi duyulmadığı veya bu sistemler terk edildiği için, uzun zamandan beri ampirisizm sahrasında susuz gezmekteydim; bunun için bu muammanın çözümü, önüme yeni kuramsal zeminler açan birtakım buluş ve tesadüfler şeklinde olmalıydı. Redaktörün cevabını beklediğim yıl içinde bambaşka işlerle meşgul olurken, araştırmamın ampirik safhasını kafamdan çıkartmak çok fay-

dalı oldu. Örneğin o arada, son dönemin maddi etkenlerden ziyade kültüre önem veren milliyetçilik incelemelerini okudum. Önemli bir başka buluş da, Ohio Eyalet Üniversitesi'nden meslektaşım Xiaomei Chen (Şavmey Çön) tarafından yazılan, çağdaş Çin kültürü bağlamında Oryantalizmin değil, Oksidantalizmin ("Batıcılık") teorisini kuran bir eser —*Occidentalism: A Theory of Counter-Discourse in Post-Mao China* ("Oksidantalizm: Mao Sonrası Çin'de Bir Karşı Söylem Kuramı," Oxford Üniversitesi Yayınevi, 1995)— idi. Birdenbire, ilk bakışta Osmanlı araştırmalarına hiç hitap etmeyen bir kitapta, sezgilerimi somutlayan, Ahmed Midhat'ın "müstagrip"liğini değerlendirebilen, Oksidantalist bir söylem oluşumunun çeşitli, bazen olumlu etkilerini ortaya çıkaran bir kuram bulmuştum.

Yine tesadüfen, Timothy Mitchell'ın çok etkili *Colonising Egypt* ("Mısır'ı Sömürgeleştirmek," Cambridge Üniversitesi Yayınevi, 1988) kitabının ilk sayfalarında kaynak gösterdiği, uzun zaman arayıp da bulamadığım Arapça bir kitap, yani Muhammed Emin Fikrî'nin *İrşâdü'l-Alibbâ ilâ Mahâsini Urubbâ* ("Avrupa'nın İyiliklerine Aydınların Rehberi," Kahire, 1892) nihayet elime geçti. Muhammed Emin Fikrî'nin kitabı, biçim ve şekil açısından Ahmed Midhat'ın kitabından oldukça farklı olduğu halde, yine 1889 Stockholm Şarkiyat Kongresi ile Paris Dünya Sergisi'ni ziyareti amaçlayan çok benzer bir yolculuğun anlatısıdır. Timothy Mitchell, her iki seyyahın ilgi noktalarından biri olan Paris Sergisi'ndeki Rue du Caire ("Kahire Sokağı," Ahmed Midhat buna "Mısır Sokağı" der) teşhirini de, kitabının açılış tablosu olarak kullanmıştı; Mitchell'ın sunuşunda bu sahne kuramsal yorumlarını harekete geçirmekte çok önemlidir. Muhammed Emin Fikrî'nin kitabını taramaya başladığımda inanmak istemediğim bir sonuca vardım. Herhangi bir kuşkuya yer bırakmamak için iki Arap edebiyatı uzmanına da gösterdim. Timothy Mitchell'ın, Oryantalizm karşıtı katkıları çok etkili olmasına rağmen kuramsal eklektizmi beni hep tedirgin eden *Colonising Egypt* kitabı, çok önemli bir kaynağı olan Muhammed Emin Fikrî'nin kitabına fazla sadık kalmamıştı. Kitabın başlığından ["Avrupa'nın İyiliklerine... Rehber"] sezildiği gibi, Muhammed Emin Fikrî'nin Stockholm Şarkiyat Kongresi ile Paris Sergisi hakkında kaydettiklerinden, belirli birkaç noktadan başka (aşağıda not 113'e bakınız), Oryantalizm karşıtı kuramları destekleyecek bir şey çıkarmak güçtü. Bu bulgu bana Mitchell'ın Oryantalizm karşıtı teorisinin abartılı olduğuna dair bir delil olarak göründü; bu noktaya döneceğiz. Herhalde ben Ahmed Midhat'ı, ona o vakte kadar zorla yakıştırmak isteyip de onun yalnız kısmen uyduğu Oryantalizm karşıtı kalıba sokuşturmaktan vazgeçmeliydim.

İncelememin düzeltmeleri için çok önemli başka bir tesadüf, İrvin Ce-

mil Schick'ten acil bir mesaj şeklinde geldi. Bir kitap bitirmiş, yayınevine göndermek üzereymiş, göndermeden önce bir iki kişiye göstermek istemiş. Kitap geldiğinde önce başlığı, *The Erotic Margin* ("Kenardaki Şehevilik," Londra, Verso Yayınevi'nden çıkmak üzere) ilgimi çekti.

Okumaya başlayınca, sadece ilgimi çeken değil, Ahmed Midhat incelememin kuramsal güçlüklerini çözen fikirler de buldum. Schick'in incelemesinin malzemesi, Ahmed Midhat'ın büyük ihtimalle hiç beğenmeyeceği, Avrupalıların yüzyıllar boyunca "Şark" hakkında yazdıkları erotik kitapların, yani "Şark" hakkında yazılan bütün kitapların çok büyük bir kısmıydı. Ciddi bir araştırma için belki de çok ümit verici görünmeyen bu kaynakların incelenmesinin çok ciddi bir amacı var: bir ötekicilik söylemi teorisini kurmak. Ötekicilik *(alteritism),* bir ötekiler söylemi: Artık, hem Oryantalizm-Oksidantalizm, hem Doğu-Batı, hem erkek-kadın, aslında Ahmed Midhat'ta bulduğum bütün odak noktaları için ortak bir zemin yaratan bir kavramsal çerçeve bulmuştum. Bu çerçeve, sonradan görüleceği gibi, ikili karşıtlıklara dayanan anlatıların değerlendirilmesi için yeni kuramsal yorumlar çıkaracak bir yapıdadır. Schick'in bir söylem teorisi bağlamında çalışıyor olması, dikkatimi Michel Foucault'ya ve onun *Archéologie du savoir* kitabına (Bilim Arkeolojisi, Paris, 1969) çekti; bu, Schick ile aramızda Foucault konusunda çok faydalı bir fikir alışverişine yol açtı. Manevi borcum çoktur, "ehibbâ-yı kütüb-i muzırra"nın piri olan İrvin Cemil Schick'e.

Tam bir yıl süren bir bekleyişten sonra *American Historical Review* redaktörü adları hiç ifşa edilmeyen uzman okurlarından aldığı değerlendirmeleri bana gönderdiğinde, artık geride bıraktığım bir incelemenin çok ciddi yorumlarını okumak fırsatı bana nasip oldu. İncelememin, artık değiştirmeyi istemeye başladığım ilk şeklini çok iyi tasvir eden bir değerlendirmede "bu incelemenin teori ile şaşırtıcı derecede az ilişkisi var" ibaresini görüp buna hak verdim. Bunun tersine, hiç teori meraklısı olmayıp ampirisizmden usanmayan başka bir okur, üç muazzam kaynak yığını — yani Ahmed Midhat'ın bütün eserleri, yazma halinde kalanlar dahil bütün Osmanlı seyahatnameleri ve Ahmed Midhat'ın sarayla ilişkilerini belgeleyen Başbakanlık Arşivi'nin Yıldız tasnifindeki vesikaları— incelenmeden, *Avrupa'da Bir Cevelan* kitabı hakkında yazacağım makalenin yayımlanmaya hazır olamayacağına hükmetti. Öyle ise, *American Historical Review* dergisinde makale yayınlatmak Everest'e defalarca tırmanmak gibi bir şey olacaktı. Derginin redaktörü, Indiana Üniversitesi Tarih Profesörü Sayın Michael Grossman kendi hatası olmayan bu uzun bekleyişlerden üzüntü duyup okurların görüşlerini aramızda değerlendirirken çok dostça dav-

randı. Bir yandan değerlendirmelerin bazılarını dikkate alarak, öte yandan da araştırmalarımın ikinci safhasının semerelerini ekleyerek incelememi son haline getirdim. Profesör Grossberg hemen kabul edip dergisinin Şubat 1998 sayısında yayımladı. Daha sonra yaptığım bazı düzeltmeler ve Türk okurların hoşuna gideceğini ümit ettiğim *Avrupa'da Bir Cevelan* kitabının zevkli Osmanlıcasından alıntılar şeklinde bazı ekleriyle bu metnin çevirisi elinizdeki küçük kitap haline geldi.

Şubat 1998'e kadar, yirmi küsur yıldan beri *American Historical Review* dergisinin, kitap tanıtımı hariç Osmanlı veya Türk tarihi hakkında hiçbir şey yayımlamadığı acı bir gerçektir. Bunun sebepleri hakkında düşünmek—redaktörlerin kabul etmemeleri mi, bu alanda çalışan tarihçilerin gereken himmeti buyurmamaları mı?—belki bu durumu değiştirmek için bir başlangıç olacak.

Elinizdeki kitap hem bir araştırma, hem de bir maceranın semeresidir. İkisinin de en önemli sonucu, kültürün iktidar ile ilişkilerini aydınlatılmasıdır. Oryantalizm karşıtı teorinin kurucusu Edward Said ve takipçileri için (Timothy Mitchell dahil), sömürgecilik dönemi Avrupa'sında oluşan, yelpazesi bilimsel şarkiyatçılıktan edebiyat ile görsel sanatlara, oradan da müstehcen kartpostallara kadar "Şark" ile ilgili her şeyi kapsayan Oryantalizm, sadece, tasvir olunan Öteki ile karşılıklı bir etkileşim içinde yer alan, o Öteki'ni etkileyebilen Foucault tipi bir söylem oluşumu değildir. Said'in *Orientalism* kitabına göre, "Oryantalizm, Şark'a hâkim olmayı... amaçlayan Batılı bir düşünce tarzıdır," Aydınlanma sonrası Avrupa kültürünün "Şark'ı idare edebilmesini—ve hatta üretebilmesini—bile" sağlayan bir sistemdir. Öyle ise Said, Foucault'nun söylem teorisiyle yetinmeyerek, ona bir mutlaklık, bir determinizm yüklemiştir.[1] Foucault ise böyle bir şey yapmak istememişti. Onun için söylem iktidarın bir aracı, bir etkisi olabileceği gibi, bir engelin, bir direniş noktasının, bir karşıt stratejinin başlangıcı da olabilir; söylem, iktidarı üretip destekleyebileceği gibi altını da kazabilir.[2]

---

1 Patrick Wolfe, "History and Imperialism: A Century of Theory, from Marx to Postcolonialism," *American Historical Review*, 102/2 (Nisan 1997), s. 408-409; Edward Said, *Orientalism*, New York, 1979, s. 3'ten alıntılar. Bu önsözün hazırlanmasına hem üslup açısından, hem de geniş kuramsal bilgilerini paylaşırken önemli katkılarda bulunan Boğaç Ergene'ye borcum çoktur.

2 Pier M. Larson, "'Capacities and Modes of Thinking': Intellectual Engagements and Subaltern Hegemony in the Early History of Malagasy Christianity," *American Historical Review*, 102/4 (Ekim 1997), s. 969; M. Foucault, *The History of Sexuality* (New York, 1990), c. I, s. 101'den alıntı.

Said'in Foucault'dan türettikleri Batı sömürgeciliğini suçlamak için ne kadar elverişli olursa olsun, Foucault'nun kendi söylem teorisi burada değerlendirilecek olan kaynak ve olaylara, genellikle de Osmanlıların durumuna daha uygun görünüyor. Aksi takdirde, Osmanlı-İslam kültürünün manevi özünü korumak istemekle beraber alafrangalığı bir hayli ilerlemiş olan —o anlamda Batı ile etkileşimli, karşılıklı bir diyalog içinde olan— Ahmed Midhat'ı nasıl anlayacağız? Oryantalizmi Edward Said gibi anlayacak olursak, Ahmed Midhat'ın hamisi ve Batılılaşma konusunda muhtemelen daha ileri giden Osman Hamdi'nin hem müzeciliğine, hem de "Şarkî" tablolarına ne anlam vereceğiz? Dönemin büyük oranla Batılılaşan Osmanlı edebiyatında veya mimarisinde yine zevkle işlenen "Şarkî" öğelerini nasıl yorumlayacağız? Sömürgecilik döneminde Batı'nın iktidarı ne kadar büyük ve ne kadar yaygın ise, Batı ve Doğu kültürlerinin çeşitli öğelerini göz önüne alıp irdeleyen Osmanlı düşünürleri ve sanatkârlarının hiç mi iktidar ve özgürlük payları yoktu? Ahmed Midhat'ın, odaklamak istediği Ötekilere baktığı mercekleri dikkatle incelersek belki bu soruları daha derin bir anlayış ile yanıtlayabileceğiz.

Carter V. Findley
Ohio Eyalet Üniversitesi, 10 Mart 1999

İki kafanın bu kadar denk olması hakikaten
tesâdüfât-ı garibedendir.[1]

Son yirmi yılda sömürgeciliğin incelenmesinde ciddi bir değişiklik oldu; maddecilikten kültüre ağırlık veren çözümlemelere doğru bu kayış, Avrupalıların dünyayı bilişsel *(cognitive)* hâkimiyetleri altına alıp dış "gerçekliği" bu hâkimiyetin temsillerine uydurmaya çalışma sürecini öne çıkardı. Avrupalılar kendilerini yeniden tasvir ettiler, bu tasviri de "Doğu"nun en iyi bildikleri ucundan, yani Ortadoğu ve Kuzey Afrika'dan başlayarak kendilerinin dışındaki "öteki" imgelerinin zıddı olarak tanımladılar. Ağırlıklı olarak, burada söz konusu olan sadece Avrupalıların Doğu'yu ya da genel olarak sömürge dünyasını bilişsel kontrolü değildi; seçkin Avrupalı erkeklerin cinsiyet, sınıf, din, milliyet ya da insan özelliklerinin herhangi bir bileşimi yoluyla tanımladığı yerli ve yabancı bütün "Öteki"lerin bilişsel kontrolüydü.[2]

Bilişsel kontrolün yolu, ötekici bir söylem sistemiydi (*alteritism,* bir

1 Ahmed Midhat, *Avrupa'da Bir Cevelan* (İstanbul, 1307/1889-90), s. 779b. Önce Ahmed Midhat'ın kendi gazetesi *Tercüman-ı Hakikat*'te dizi olarak yayımlanan kitap, gazete sütunu genişliğinde çift sütun olarak basılmıştır ve bu makaledeki sayfa referanslarında "a" (sağ) ve "b" (sol) olarak belirtilmiştir. Not: Bu makalede zikredilen Osmanlıca yayınların tarihleri, tersi belirtilmedikçe Hicri tarihlerdir. Bazı Osmanlı kaynakları tarihleri Rumi olarak verir. Hem Hicri hem de Rumi tarihlerin yanında Miladi tarihler de verilmiştir. Bu takvimler konusunda bilgi için bkz. not 53.

2 Edward W. Said, *Orientalism* (New York, 1979); Said, *Culture and Imperialism* (New York, 1993), s. 5, 60, 221; Timothy Mitchell, *Colonising Egypt* (Cambridge, 1988); İrvin Cemil Schick, *The Eratic Margin: Sexuality and Spatiality in Alteritist Discourse* (çıkacak), s. 2-3, 37-39 (yayımlanmamış metin sayfaları); İrvin Cemil Schick, "The Women of Turkey as Sexual Personae: Images from Western Literature," Zehra Arat (haz.), *Deconstructing Images of "the Turkish Woman"* içinde, New York, 1998, s. 83-100; Patrick Wolfe, "History and Imperialism: A Century of Theory, from Marx to Postcolonialism," *American Historical Review (AHR)* 102 (Nisan 1997), s. 408-409; Angela Woollacott, "'All This Is the Empire, I Told Myself': Australian Women's Voyages 'Home' and the Articulation of Colonial Whiteness," *AHR* 102 (Ekim 1997), s. 1006, 1019-1021.

"Öteki"ler söylemi); bu sistem kültürün bütün üretim süreçlerine sızmıştı: yazı ve yayın, görsel sanatlar ve gösteri sanatları, koleksiyonlar ve sergiler, hâlâ üniversiteleri biçimlendiren her iki anlamıyla "disiplinler"... Sömürgecilik çağının, şimdi çok eleştirilen ötekici Avrupa düşüncesi bütünüyle suçlanacak bir düşünce tarzı değildir. Örneğin Oryantalizmin bilime, edebiyata ve sanatlara —hâlâ değer verilen— katkıları vardır.[3] Ancak, bazı ötekici temsillerin "temsili şiddet" içerdikleri ve başkalarına da egemen olmak, onları bağımlı kılmakta gayet kullanışlı oldukları apaçıktır.[4]

Ötekici ifadelerdeki çelişki ve istisnaların sıklığı, bu ifadeleri ve anlamlarının dağılımını üreten "söylem oluşumu"nun *(discursive formation)* sistematik işleyişini çürütmez, daha ziyade bu işleyişi yansıtır. Öteki'nin özellikleri değişken ve çelişkilidir, ama hepsi onu Ben'den farklılaştırır. Ayrıca, bütün Öteki'lerin zımnen aynı olduğunun kabul edilmesi vasıflarının değiştirilmesine de yol açar; bunun sonuçlarından biri de Doğu'nun dişileşmesi ve cinselleşmesiydi. Ötekiciliği bir bütün halinde tutan bu ikici *(dualist)* epistemoloji, kaçınılmaz olarak kutuplar üzerinde —Ben ve Öteki, erkek ve dişi, Avrupa ve Doğu— kurulmuştu; bu kutupların karşılıklı etkileşimiyle farklı fikir ve imgeler başdöndürücü bir şekilde çoğalıyordu.[5] Bundan başka, 19. yüzyıl Avrupa düşüncesindeki evrimcilik, ze-

3 Örn. Said, *Culture and Imperialism*, s. 111-162 (Verdi'nin *Aida*'sı, Kipling'in *Kim*'i), s. 195: "Birçok Batılı biliminsanı, tarihçi ve sanatçının ... Avrupa'nın ötesindeki dünyanın bilinmesini sağlayan göz kamaştırıcı çalışmalarına leke sürmek istemem." Bernard Lewis, *Islam and the West* (New York, 1993), s. 99-118, özellikle biliminsanlarının oryantalizmini tanımlayan s. 101; Partha Chatterjee, *The Nation and Its Fragments* (Princeton, NJ., 1993), s. 98, Hintbilimcilerin Hint tarihyazımı ve milliyetçiliğinin gelişimine etkileri.

4 Schick, *Erotic Margin*, s. 100-101.

5 Michel Foucault, *Archéologie du savoir* (Paris, 1969), s. 31-54, 74, 94-101; Schick, *Erotic Margin*, s. 55-57, 62 ("klişelerin çiftleşmesi" [Nabokov]), s. 95-103, 165-166; Zeynep Çelik ve Leila Kinney, "Ethnography and Exhibitionism at the Expositions Universelles," *Assemblage* 13 (1990), s. 55-56. Schick'in işaret ettiği gibi, bazı eleştirmenler çelişkili önermelerin çoğalmasını ikililiklerin *(binarisms)* indirgemeci olduğunu iddia etmek için kullansalar da, ötekici söylem, doğasına uygun olarak ikici *(dualist)* bir temele dayanır. Aynı zamanda, önermelerin çelişkili olması da her söylem oluşumunun niteliklerindendir. "Foucault, *Archéologie du savoir* adlı eserinde, tıp, iktisat yahut dilbilgisi gibi, içlerinde birçok çelişki ve tutarsızlık barındıran önermeler dizisinin nasıl olup da birer söylem oluşumu sayılabileceklerini araştırır, bu uygulamanın altında yatan bütünleştirici öğeleri gözden geçirir. Aynı nesnelerden söz etme, üslup ve bakış açısı birliği, tutarlı ve kalıcı kavramlar topluluğu, gönderme ağlarıyla birbirine bağlılık gibi unsurları tek tek ele alır ve her birine türlü türlü istisnalar bulur. Sonuç olarak vardığı kanaat şudur: Bir önermeler dizisinden bir söylem oluşumu yapan, bu önermeler arasındaki anlam farklılıklarının sistematik olmasıdır. Yani anlam dağılımı gelişigüzel olmayıp bir dizge teşkil eder." Dola-

mindeki ve zamandaki uzaklığı birbirinin yerine geçebilen iki kategori haline getirdi: Avrupa'nın Öteki'si aynı zamanda onun geçmişiydi.[6]

Ötekici söylem tarih boyunca varolmuştur, ama günümüz biliminsanlarının dikkatini özellikle 19. yüzyılın ötekiciliği çeker. Teknolojinin ve sömürgeciliğin aynı anda hızla gelişmesi bilgi düzenleme tekniklerinde de hızlı bir gelişmeye yol açmıştı; öteki ülkelere ait görüntüler elle dokunulur, gözle görülür biçimde gösterilebiliyordu, seyredenler tasvir edilen yerlere gittiklerinde tam da bu gösterilenleri görmeyi bekliyorlardı. Sadece müzeler ve hayvanat bahçeleri değil, bilim ve diplomasi kongreleri ve —dönemin en belirgin özelliği olan— dünya fuarları ile sergileri de böyle hayalleri somutlaştırıyor, inanılır olmalarına yardım ediyordu. Telgraf ve fotoğrafın icadı yakınlık etkisini kuvvetlendiriyor, demiryolu ve buharlı gemiler de "temsil edilen" ile "gerçek" arasında seyahati hızlandırıyordu. Sergilerin etkisi 1900'den sonra azaldı; ne var ki bir süre için dünya "sanki bir sergiymiş gibi algılandı."[7]

"Şark"tan gelen ziyaretçiler de sergilerdeki kalabalıkların arasına katılmışlardı. Kafaları, yakın zamanların Oryantalizm karşıtı eleştirilerine, ya da sömürgeciliğin maddecilik değil, "kültürcülük" açısından yorumlanması gibi eğilimlerine değil de o zamanın Avrupa ötekiciliğine daha yatkındı —Avrupalıların üstünlüğü varsayımı onlara aşağılayıcı gelse de. Ne var ki sömürgeci ötekicilik o sırada çeşitli direnişleri kışkırtmıştı.[8] Kimliği biçimlendiren bütün o değişkenlere göre tepkileri farklılaşan "Şarklı" ziyaretçiler, Avrupa modellerini "kolayca kabul etmiyor," "bir süzgeçten geçirerek kendilerini nasıl gördüklerine ve emellerine" göre "eleştirel bir mesafe" bırakarak yeniden biçimlendiriyorlardı.[9] Bu "direnen sesler" Av-

---

yısıyla, iktisat yahut tıp deyince, tek bir konu veya bakış açısı, çelişkisiz bir kavramlar dizisi değil, aksine bir çokseslilikte birlik, bir düzenli tutarsızlık olmalıdır (Irvin Cemil Schick, özel mesaj, 11 Şubat 1999).

6 Schick, *Erotic Margin*, s. 67-74.

7 Mitchell, *Colonising Egypt*, s. 32, 149, 172-173; Zeynep Çelik, *Displaying the Orient: Architecture of Islam at Nineteenth-Century World's Fairs* (Berkeley, Calif., 1992), s. 181.

8 Gyan Prakash, "Subaltern Studies as Postcolonial Criticism," *AHR*, 99 (Aralık 1994), s. 1475-1490; Michael Geyer ve Charles Bright, "World History in a Global Age," *AHR*, 100 (Ekim 1995), s. 1034-1060; Pier M. Larson, "'Capacities and Modes of Thinking': Intellectual Engagements and Subaltern Hegemony in the Early History of Malagasy Christianity," *AHR*, 102 (Ekim 1997), s. 995-1002.

9 Çelik (*Displaying the Orient*, s. 11, 41-42), bu nitelikleri İstanbul Âsâr-ı Atika Müzesi Müdürü, Paris'te eğitim görmüş Osman Hamdi'de (1842-1910) bulur. Osman Hamdi, Ahmed Midhat'ın akıl hocalarındandır, İstanbul'dan Fransa'ya ikisi birlikte gitmişlerdir: *Avrupa'da Bir Cevelan*, s. 13a-14a, 23a-24b, 26b, 29a, 46a, 51a, 53b, 56b, 72a.

rupa ötekiciliğinin çelişkilerinden güç almış olmalılar —elinizdeki incelemenin iddia ettiklerinden biri de budur. Ayrıca, kongreler ve sergilerde ziyaretçiler birbirlerini etkiliyorlar, bu da düzenleyicilerin öngörüp denetleyemediği sonuçlar doğuruyordu. Bütün bunlar, sömürgecilik karşıtı milliyetçiliğin önemli bir bileşeni haline gelen Oksidantalist bir karşı söylemin geliştiğini gösteriyor.[10]

19. yüzyıl Avrupa'sında seyahat eden Ortadoğulu gözlemcilerden biri de Osmanlı yazarı Ahmed Midhat Efendi'dir. *Avrupa'da Bir Cevelan* (1889) adlı kitabında "oryantalist"lerin (dar anlamda şarkiyatçılar, müsteşrikler) Stockholm'deki bilimsel kongresine gidişini, daha sonra da Paris'teki Dünya Sergisi dahil seyahatlerini anlatır. Şimdi epeyce unutulmuş olan, ama kariyerinin dönüm noktasını teşkil eden bu kitap, kendini "müstagrip" (oksidantalist) olarak tanımlayan bir kişinin "sanki bir sergiymiş" gibi algılanan dünyanın iki örneğini nasıl gördüğünü gösterir.[11] Ahmed Midhat'ın yazdıklarını son yılların kültür ve sömürgecilik araştırmaları bağlamına oturtacak bir çalışma, Oksidantalizmin hem kendi ortamında, hem de sömürgecilik karşıtı milliyetçiliğin bağlamında incelenmesi için, 19. yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nun ne kadar önemli olduğunun daha iyi görülmesine yardım edebilir.

❐

Xiaomei Chen'in ileri sürdüğüne göre modern Çinlilerin kendi kendilerini anlamaları "tarihi olarak 'lekelenmiş', hatta kültürlerin kendilerinden ve birbirlerinden ödünç aldıklarıyla inşa edilmiş" olsa bile, Çin düşüncesi Batı düşüncesinin "kafasızca kopya edilmiş ücra bir karakolu" değildi. Çin'de (ve başka yerlerde) Oryantalizme *"Oksidantalizm* ... eşlik ediyordu ki bu söylem pratiği, Şarkın kendi Batılı Öteki'sini inşa ederek kendine mal etme sürecine aktif olarak ve kendi yaratıcılığıyla katılmasına

10 Xiaomei Chen, *Occidentalism: A Theory of Counter-Discourse in Post-Mao China* (New York, 1995). Ayrıca bkz. Jomes G. Corrier (yay. haz.), *Occidentalism: Images of the West* (Oxford, 1995); Nasrin Rohimieh, *Oriental Responses to the West: Comparative Essays in Select Writers from the Muslim World* (New York, 1990). "Oksidantalizm" ve "Oryantalizm" kelimelerinin baş harflerini iki söylem oluşumu adı olarak büyük yazacağım; aradaki farkı belirtmek için bir bilimsel disiplin olarak "oryontolizm"in (şarkiyatçılık, müsteşriklik) boş harfini küçük kullanacağım.

11 *Avrupa'da bir Cevelan,* s. 6a: "müsteşrik" (şarkiyatçı), "müstagrip" (burada, oksidantalist). Ahmed Midhat bu kelimeyi bir kere, kendisinin şarkiyatçıların kongresine gönderilmesindeki ironiye işaret etmek için kullanmıştır; ancak terim Ahmed Midhat'ın kariyerini epeyce kapsamlı tarif eder; Orhan Okay, *Batı Medeniyeti Karşısında Ahmed Midhat* (1975; yeniden basım, İstanbul 1991), bundan sonra Okay, *Ahmed Midhat.*

yol açtı." Çin Oksidantalizminin "çarpıcı derecede farklı siyasi amaçlara" hizmet eden iki ayrı biçime bürünmesi önemlidir. Biçimlerden birini savunanlar kendi toplumları üzerinde hâkimiyet kurmak istediler. Diğerini savunanlar ise toplumu "ideolojik baskının yerli biçimlerinden siyasi kurtuluşa" çağırdılar.[12]

19. yüzyıl Oryantalizmi ve Oksidantalizmi "ulus-devletler dünya sistemi" içinde gelişti; bu sistem ulus-devleti "egemenliğin tek meşru ifadesi" olarak kabul ediyor, ancak sistemin işleyişi, bu biçimin birkaç toplum hariç Avrupa dışında gerçekleşmesine izin vermiyordu.[13] Bu durumun üstesinden gelmek için mücadele eden sömürge ya da yarı sömürge toplumlar, son zamanlarda milliyetçilik üzerine yazılmış son derece teşvik edici çalışmalara esin kaynağı oldu. Prasenjit Duara, tek çizgide ilerleyen, teleolojik, Aydınlanmacı tarih modelinin, "zaman içinde evrilen, ama özünü hiç kaybetmeyen ulusal öznede sahte bir bütünlüğü" nasıl yarattığını gösterdi.[14] Evrimci düşünceyle (ki sosyal Darwincilik bu düşüncenin sadece bir parçasıydı) etkileşim içinde olan bu tarih modeli, kendine uymayan, bastırmak istediği anlatıları geriye, bilinçdışına itti. Bu reddedilen anlatılara ütopik modernliği eleştirenler dahildi; bunlar kendilerini çoğu zaman Batının maddeciliğine karşı yerli maneviyatı savunarak ifade etmişlerdi.[15]

Partha Chatterjee de sömürge (ya da yarı sömürge) toplumlarında "sömürgecilik karşıtı milliyetçiliğin", emperyalizme karşı açık bir mücadeleye girişmeden çok daha önce "kendi hükümranlık alanını yarattığını" vurgular. Burada iki alan yaratılıyordu: Bir dış, maddi alan ve dış güçlerin müdahalesini reddeden bir iç, manevi alan. Manevi alanda "milliyetçilik, en güçlü, yaratıcı ... projesini başlatıyordu: 'Modern' ama Batılı olmayan bir ulusal kültür yaratmak." Avrupa Oryantalizmi nasıl Avrupalı seçkin erkeklerin daha geniş, ötekici söyleminin bir parçasıysa, sömürge ve yarı sömürge toplumların kültürel milliyetçiliği de o toplumun seçkin erkeklerinin ötekici söyleminin bir parçasıydı. Dilden cinsiyet ilişkilerine kadar birçok alanda yenileşmeyi teşvik eden sömürgecilik karşıtı ötekicilik, aynı za-

---

12 Chen, *Occidentalism*, s. 4-5, 9.

13 Prasenjit Duara, *Rescuing History from the Nation: Questioning Narratives of Modern China* (Chicago, 1995), s. 8-9, 22, 69.

14 Duara, *Rescuing History*, s. 5, 65.

15 *Age.*, s. 205 vd. Böylelikle, Foucault'nun "söylem dağılımı" *(discursive dispersion)* kavramı Ahmed Midhat için iki anlamda geçerlidir: Birincisi, onun Oksidantalizmi bazen çelişkili olon ifadelerin "dağılımına" yol açmıştır, birlik ve tutarlılığa değil; ikincisi, genel olarak düşünceleri, zamanla, ulus-devlet için oluşturulmuş tek çizgili tarih anlatısının ardında kalmış, ulus-devletin reddettiği anlatıların "dağılımına" katılmıştır.

manda bütün Öteki'lerin —hem egemen yabancı hem de boyunduruk altındaki yerli Öteki'lerin— bilişsel kontrolünü de hedefliyordu. Yerli seçkin erkek Ben'in imgesi olarak yeni bir ataerkilliğin yanında, örneğin, bir "yeni kadın" kavramı ortaya çıkmıştı; bu "yeni kadın"ın eğitimi ve "üstün milli kültür"e sahip olması, ona genişlemiş ama yine de sınırlı bir bağımsızlık alanı tanıyordu. Chatterjee'nin iddiasına göre, manevi-maddi, erkek-kadın, seçkin-seçkin olmayan ikilikleri yüzünden sömürgecilik karşıtı milliyetçilik "sahte özcülüğün" (öze indirgemecilik, *false essentialisms*) içine hapsolmaktadır.[16] Ne var ki o çağda yaşayanlar bu ikilikleri anlamlı buluyorlardı; birbirlerini etkileyerek, basit ikiliklerin ötesine geçen ve özgür kılıcı bir potansiyeli olan analitik çerçeveler üretebiliyorlardı.

Ancak, sömürgecilik karşıtı milliyetçilik üzerine son yıllarda yapılan incelemeler, henüz, sömürge ve yarı sömürge toplumların heterojenliği üzerinde durmamışlardır.[17] Bu makalede tartıştığımız teorik çalışmalar bağlamında henüz incelenmemiş olan son dönem Osmanlı İmparatorluğu bu heterojenliğin capcanlı bir örneğidir: Çifte emperyaldi —tek örnek değildi, ama sorunun biçimi açısından benzersizdi.[18] Bir yandan, resmen bağımsız, çok-uluslu bir imparatorluk olarak kalmıştı. Öte yandan ayrılıkçı milliyetçi hareketler ve büyük devletlerin sömürgeciliği karşısında toprak kaybetmiş, iktisadi ve siyasi bağımlılığa doğru kaymıştı. Bu koşullar altında, Osmanlı toplumu bir "parçalanmış burjuva sınıf yapısı" ortaya çıkarmıştı; bu yapının içinde, imparatorluğu koruma ve modernleştirmede hayati çıkarları olan bürokrasiden yetişme Osmanlı-Müslüman aydınlar, bir de etnik kökenleri farklı, çıkarları hem ayrılıkçı milliyetçi hareketlere, hem de dünya ekonomisiyle bütünleşme sürecine bağlı olan bir gayrimüslim ticaret burjuvazisi vardı.[19] Osmanlı-Müslüman aydınlar imparatorluk halkla-

16 Chatterjee, *Nation and Its Frogments*, s. 6-10, 127-128, 134; Partha Chatterjee, *Nationalist Thought and the Colonial World* (Minneapolis, Minn., 1986).

17 Wolfe, "History and Imperialism," s. 418-420; Woollacott, "'All This Is the Empire,'" s. 1003-1029.

18 Örneğin, Avusturya-Macaristan ve Rusya, sadece fahri açıdan da olsa "düvel-i muazzama" (büyük devletler) diye tanınan çokuluslu imparatorluklar olmaları, ama Wallersteinci anlamda belki de hemen hemen yarı periferileşmiş durumları açısından çifte emperyaldiler. Çin çifte emperyaldi, çünkü hem yarı sömürgeydi hem de nüfusunun çoğunluğu Han halkından olduğu halde Han olmayan Mançu hanedanı tarafından yönetilen çok uluslu bir imparatorluktu. Yine yarı sömürge olan çokuluslu Osmanlı İmparatorluğu'nda Çin'deki gibi bir ezici etnik çoğunluk yoktu, yönetim de Türklerin değil, tarihsel olarak padişahın kulu sayılan ve Osmanlı-Müslüman devlet kültürünü benimsemiş kozmopolit bir yönetici sınıfın elindeydi.

19 Fatma Müge Göçek, *Rise of the Bourgeoisie, Demise of the Empire: Ottoman Westernization and Sociol Change* (New York, 1996), s. 3 ve 2.-3. bölümler.

rını bir arada tutabilmek için paradoksal bir Osmanlı milliyetçiliği güdüyorlardı. Bu durum Türk siyasi milliyetçiliğinin gelişmesini erteliyordu; siyasi milliyetçilik imparatorluğun yarı sömürge statüsüne tekabül edebilirdi, ancak bu, devlet elitinin imparatorluk rüyalarından ve özkavramından vazgeçmesi anlamına gelecekti. Osmanlı eliti kendini etnik olarak değil, devlete hizmetiyle ve Osmanlı-İslam devlet kültürüne uyumuyla tanımlıyordu. Zamanla, Osmanlı eliti müşterek kimliklerinin yeniden tanımı ve Osmanlı-İslam ile Batı arasında bir seçim yapmak gerektiğinde birbirlerinden ayrıldılar. Genelde, bir yerinden tutabilecekleri bir imparatorluk kaldığı sürece Osmanlılığa bağlı kaldılar, bir parçası Avrupa'da olan bir imparatorluğun yöneticileri olarak Avrupa'ya gitgide daha fazla yöneldiler.[20]

İmparatorluğu çökerten bunalım (1908-1923) sona erdiğinde Türkiye Cumhuriyeti ve Türk milliyetçiliği ortaya çıkmış, birimsel bir "ulusal özne"nin tek çizgideki tarihsel anlatısının inşası başlamıştı. Siyasette ilericiler olarak iki gruba, Genç Osmanlılara (1860'lar-1870'ler) ve Genç Türklere (1889-1918, 1908'den sonra iktidarda) paye veren bu ana anlatı, kendine uygun gelmeyen başka anlatıları ve yaratıcılarını tutucu ya da gerici diye arkada bırakarak yoluna devam etti.[21] Ahmed Midhat "Batılı olmayan" modern bir Osmanlı kültürü yaratmayı çok istemişti. Ancak, kariyerini Genç Osmanlıların bastırılması ile Genç Türklerin zaferi arasında yapmıştı ve iki grupla da anlaşamamıştı. İncelikli ve içgörülü Oksidantalist görüşlerinin unutulup gidenler arasında olması, bizi onu yeniden dikkate almaya çağırıyor.

❐

Mütevazı bir aileden gelip kendi yetenekleriyle yükselen Ahmed Midhat Efendi (1844-1912), başarılı bir yazar ve yayımcıydı; edebiyatın her alanında kalem oynatırdı. Meslekten devlet memuru olmayan nadir Osmanlı aydınlarından biri olarak Osmanlı matbuat kapitalizminin doğuşunun simgesiydi.[22] Yıllarca *Tercüman-ı Hakikat*'i çıkartmış, gazetedeki ya-

---

20 M. Şükrü Hanioğlu, *The Young Turks in Opposition* (New York, 1995), s. 7-10.

21 Hanioğlu, *Young Turks,* 2. ve 9. bölümlerde *Weltanschauung*'larını inceler; Şükrü Hanioğlu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak 'Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti' ve 'Jön Türklük,' I: 1889-1902,* (İstanbul, 1987); Engin Akarlı, *Middle East Journal,* 50 (1996), s. 607, o dünya görüşünün bütünselliğini sorgular; Şerif Mardin, *The Genesis of Young Ottoman Thought: A Study in the Modernization of Turkish Political Ideas* (Princeton, NJ., 1962); Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri, 1895-1908* (Ankara, 1964).

22 Benedict Anderson, *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism* (Londra, 1983), s. 33-46. Ahmed Midhat öylesine velut bir yazardı

zıların çoğunu da kendi yazmıştı. Sık sık Avrupalı yazarların eserlerini kopya eden, popüler romanlar yazmaktan hiç de sıkılmayan Ahmed Midhat, her türden 150 kitap yazmış, çoğunu kendi gazetesinde tefrika etmişti. Birçok Avrupa romanı Türkçeye çevrilmişti, ancak ilk Türk romancısı Ahmed Midhat'tı.[23] Halkın çoğunluğunun okuryazar olmaması yüzünden Osmanlı Türkçesiyle yazılan kitapların okuyucu sayısı sınırlıydı; Ahmed Midhat tiyatro eserleri de yazarak daha büyük bir kitleye erişmeye çalışmıştı.[24]

---

ki kendi eserlerini basmak için bir matbaa kurdu (1871). Johann Strauss, "Les livres et l'imprimerie à Istanbul (1800-1908)," *Turquie: Livres d'hier, livres d'aujourd'hui*, Paul Dumont (yay. haz.) (Strasbourg ve İstanbul, 1992) içinde, s. 11. Ayrıca bkz. Atatürk Kütüphanesi, İstanbul, Fatma Aliye Evrakı 14/212, *Ahmed Midhat'tan Fatma Aliye'ye*, 9 Ağustos 1309 (Rumi)/21 Ağustos 1893: "Artık gazetecilik etmeyeceğiz. Zira gazetecilik mecburi yazı yazmak demek olup tabibler ise mümkün değil buna müsaade vermiyorlar. Vakıa akşam saat on birden sonra gazeteye beş sütun yazı isterler de yazmaya mecbur olmak yok mu? İşte bizim hastalığın başlangıcı bu olmuştur. Amatör gibi yani gönlüm isteyerek yorulmayarak yazı yazmakta etibba beis görmüyorlar. O halde yalnız kitap yazacağım. Bunlardan iktiza edenleri gazeteye geçecekler, iktiza edenleri de gazeteye girmeksizin kitap suretinde basılacaklardır. *Tercüman-ı Hakikat* gazetehanesinde bana mahsus bir tertiphane ve huruf istihzar olunuyor. Gazeteye girmeksizin kitap olacak şeyler orada tertip olunacaktır."

23 Okay, *Ahmed Midhat*, s. xi, 349; Berna Moran, *Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış* (İstanbul, 1987), s. 42-65; Jale Parla, *Babalar ve Oğullar: Tanzimat Romanının Epistemolojik Temelleri* (İstanbul, 1990); Ahmet Ö. Evin, *Origins and Development of the Turkish Novel* (Minneapolis, 1983), s. 50; Robert P. Finn, *The Early Turkish Novel, 1872-1900* (İstanbul 1984), s. 8; *Johann Strauss, "Romanlar, ah! O romanlar! Les débuts de la lecture moderne dans l'Empire ottoman (1850-1900),"* Turcica, 26 (1994), s. 147, 149-51; Jitka Maleçkova, "Ludwig Büchner versus Nat Pinkerton: Turkish Translations from Western Languages, 1880-1914," *Mediterranean Historical Review* 9 (1994), s. 73-99.

24 İnci Enginün, *Ahmed Midhat Efendi'nin Tiyatroları* (İstanbul, 1990), s. 2-3; Ahmed Midhat, *Menfa* (İstanbul, 1293/1876), s. 66-68'de sosyal Darwinci terimlerle atıfta bulunarak, şöyle diyordu: "medeniyetçe bizim gibi mertebe-i kemâle henüz takarrüb etmemiş olan yerler için ise ... okumak bilen ve okuduğunu anlamaya muktedir olan nüfus birbiri üzerine yüzde on nisbetini ancak bulabilir. Daha tuhafını ister iseniz şunu ihtar edelim ki bizde yazı yazan ve yazdığını anlatılabilenler dahi üç binde bir nisbetini bulamaz ya! Maahaza biz nazar-ı ehemmiyeti yalnız okuyanlara hasredelim. Halk, terakkiyât-ı medeniyece matlub olan dersi yalnız müellefât-ı cedide mütâlaasından almakla kalır ise maksadın bu suretle husûlü pek çok zamanlara tavakkuf eder. Zira el-hâletü hâzihi oldukça revaç bulan bir kitap bin beşyüzden nihayet iki bin beşyüz nüshaya kadar satılabilmektedir. Bu da beş senede ancak satılıp biter. Yüz binlerce nüfus için mütâlaaya edilen şu rağbet hiç menzilesinde addedilse sezâdır. İmdi biz okumak yazmak bilmeyen nüfusu tiyatroda ibretli oyunlar irâesiyle terbiye etmeye cidden çalışacak olsak sanat-ı tab'dan ziyade tiyatro sanatıyla muvaffak olabiliriz."

Modern matbuatın yeni yeni geliştiği[25] ve dış dünyayla gitgide daha yoğun ilişkilerin yaşandığı bir toplumda Ahmed Midhat'ın kitapları bir açlığı bastırıyordu. Pek de titiz bir üslupçu değildi, ama en iyi eserleri hâlâ birçok okura hitap eder, bazı romanları da teknik olarak öncü sayılır.[26] Bir keresinde "kırk beygir kuvvetinde bir yazı makinesi" diye ad takılan yazarımızın popülerliği Charles Dickens ya da Mark Twain ile karşılaştırılabilir.[27] Bu popülerlik biraz da coşkun tabiatından ve cemiyetçi toplum görüşünden kaynaklanıyordu.[28] İstanbul'u bırakmanın pek güç olduğunu söylüyordu, çünkü "üç yüz nüfusu tecavüz eyleyen altmış yetmiş familyanın makâm-ı übüvvetinde"ydi.[29]

Sultan II. Abdülhamid'i (h. 1876-1909) destekleyen Ahmed Midhat kolayca tutucu diye damgalanmıştır, ne var ki onun ilerici özellikleri de vardı. Meşrutiyeti "Batı modernliğinin simgesi" olarak kabul eden ilerici ideologların tersine, o —bazı pozitivist ve sosyal Darwinci fikirlerini paylaşsa da— her şeyden önce toplumun, iktisadiyatın ve kültürün değişmesi gerektiğine inanıyordu.[30] Din açısından hiç de tutucu değildi, hatta Batılılaşmayı

25 1876'dan önce Osmanlı Türkçesinde sadece 436 kitap yayımlanmıştı; Strauss, "Les Livres et l'imprimerie," s. 6. İlk Osmanlı gazetesi olan *Takvim-i Vekayi* 1831'de, ilk özel gazete *Ceride-i Havâdis* de 1840'ta çıktı; C. V. Findley, "Knowledge and Education," Cyril E. Black ve L. Carl Brown, *Modernization in the Middle East: The Ottoman Empire and its Afro-Asian Successors* içinde (Princeton, N.J. 1992), s. 141.

26 Okay, *Ahmed Midhat*, s. 12; Finn, *Early Turkish Novel*, s. 14, 21; Evin, *Origins and Development of the Turkish Novel*, s. 82; Moran, *Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış*, s. 53-65; Parla, *Babalar*, s. 60'da Ahmed Midhat'ın natüralist roman deneyi olan *Müşâhedât*'ın hem yazma ve okuma eylemini romanın içine yerleştiren bir meta-roman, hem de yazarın kendisini de romanın içine yerleştiren bir eleştirel roman olduğuna dikkat çekiyor.

27 Sabri Esat Siyavuşgil, "Ahmed Midhat Efendi," *İslam Ansiklopedisi* (İstanbul, 1940-88), c. 1, s. 186.

28 Osmanlı'nın ulusal-üstü anlayışına uygun olarak bu düşünce, hem hanehalkını ve mahalleyi, hem de çokuluslu imparatorluğun çeşitli cemaatleri arasındaki ilişkileri kapsıyordu: Ahmed Midhat Efendi'nin seyahatte Osmanlı Rumları, Ermenileri ve Yahudileriyle sosyal ilişkileri iyiydi: *Avrupa'da Bir Cevelan*, 14a-b, 51a, 58a-b, 62b, 1043a.

29 Ahmed Midhat, *Avrupa'da Bir Cevelan*, s. 11b. Daha sonra İsviçre'de (886b) kendisine dağlara çıkma teklif edilince, ismiyle bir kelime oyunu yaparak cevap vermişti; Korkak değildi, ama artık kendisinin "midhat"ı değildi, çünkü büyük bir ailenin babası ve kaleminin "hidmet"ine ihtiyacı olanların kâtibi ve hizmetkârıydı.

30 Hanioğlu, *Young Turks in Opposition*, s. 27-28, 31-32 (modernitenin sembolü olarak meşrutiyet), s. 96; Niyazi Berkes, *The Development of Secularism in Turkey* (Montreal, 1964), s. 281-286, Ahmed Midhat'ın İngilizce mükemmel bir kısa değerlendirmesi; Okay, *Ahmed Midhat*, s. 7-13, 111; Ahmed Midhat, *Sevdâ-yı Sa'y ü Amel [l'amour du travail'ı* böyle çevirmişti] (İstanbul, 1296/1879), s. 4-6, 13, 18-21, 45, ideologların "sevdâ-yı vatan ü hürriyet" çağrısının tersine girişimcilik ruhunu

tercih ediyordu. Diğer birçok Osmanlı yazarı gibi, aşırı ve yüzeysel Batılılaşmayı eleştiriyordu; romanlarındaki sonradan görme züppelerin feci sonları bu tehlikeye parmak basıyordu.[31] Ama Ahmed Midhat, Osmanlı ve Batı kültürlerini en ufak ayrıntılarına kadar inceleyip her kültürün iyi ve kötü taraflarını bulmaya diğer yazarlardan daha fazla önem veriyordu.[32] Bu incelemenin sonucunda da sofra adabından toplumsal rollere kadar birçok alanda değişimi savunmuştu. Osmanlı ev yaşamında "patriyarkal hayatı" savunmasına rağmen, çocuklar için ve çocuklar hakkındaki kitapların öncü yazarı,[33] cinsiyetler arası ilişkilerdeki değişimin de habercisi olmuştu.[34]

öne çıkarıyordu; François Georgeon, "L'économie politique selon Ahmed Midhat," Edhem Eldem (yay. haz.), *Premiere rencontre international sur l'Empire ottoman et la Turquie moderne* içinde (İstanbul, 1991), s. 464-465, 469-479, Ahmed Midhat'ı o günün iktisadi liberalizminin karşısında korumacı "milli iktisat" politikasının habercisi olarak tanımlar; Ahmet Güner Sayar, *Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması* (İstanbul, 1986), s. 398-417.

31 Şerif Mardin, "Super Westernization in Urban Life in the Ottoman Empire in the Last Quarter of the Nineteenth Century," Peter Benedict, Erol Tümertekin, Fatma Mansur (yay. haz.), *Turkey: Geographic and Social Perspectives* içinde (Leiden, 1974), s. 403-446.

32 Okay, *Ahmed Midhat*, s. 7-9, 29, 408.

33 Ahmed Midhat, *Avrupa'da Bir Cevelan*, 769b (Arap harfleriyle *vie patriarchale* yazmıştı); Okay, *Ahmed Midhat*, 226-234; Handan İnci, "Ahmed Midhat Efendi ve Çocuk Terbiyesi," *Türk Dili*, no. 521 (Mayıs 1995), s. 577-589.

34 Osmanlı yazarlarından tam bir feminizmi savunmalarını beklemek için henüz vakit çok erkendi, ama kadın basınının ortaya çıkışı 1868'e dayanır: Serpil Çakır, *Osmanlı Kadın Hareketi* (İstanbul, 1994), s. 22-44; biraz daha geç bir dönemde Mısır'da benzer bir gelişme için bkz. Beth Baron, *The Women's Awakening in Egypt: Culture, Society and the Press* (New Haven, Conn., 1994); Ahmed Midhat'ın kadınlar hakkındaki düşüncelerinde gerçi bazı muğlaklıklar vardı, ama "feminizm"i Avrupa'nın İslam'a saldırılarının taklidi olan bir Batıcı değildi; böyle olan Mısırlı Kasım Emin'in bir eleştirisi hak. bkz. Leila Ahmed, *Women and Gender in Islam: Historical Roots of a Modern Debate* (New Haven, 1992), s. 152-164. Ahmed Midhat kadınların örtünmesini ve İslamın iffetli davranış kriterlerini savunuyordu, ama kadınlara daha fazla fırsat tanınmasından da yanaydı; bkz. Okay, *Ahmed Midhat*, s. 159-234; Hakkı Tarık Us (haz.), *Ahmed Midhat Efendi ile Şair Fitnat Hanım* (İstanbul, 1948), mektuplaşmaları; Ahmed Midhat, *Fatma Aliye Hanım, yahut bir Muharrire-i Osmaniyenin Neşeti* (İstanbul 1311/1893-94); krş., a. y., *Fatma Aliye Hanım, yahut bir Muharrire-i Osmaniyenin Neşeti* , Önsöz, Lynda Goodsell Blake, (yay. haz.) Müge Galin (İstanbul, 1998); günümüz Türkçesinde yeniden basımı: *Fatma Aliye: Bir Osmanlı Kadın Yazarın Doğuşu*, Bedia Ermat (yay. haz.) (İstanbul, 1994), yazarımızın himaye ettiği ilk önemli kadın yazar hakkında kaleme aldığı biyografi; Carter Vaughn Findley, "La soumise, la subversive: Fatma Aliye, romancière et féministe," *Turcica*, 27 (1995), s. 153-176. Ahmed Midhat'ın iki karısı vardı, ancak ikinci evliliğinin biçimi birçok ilerici Osmanlı yazarının çokeşliliği savunmasına yol açmıştı. Fuhuş üzerine *Henüz On Yedi Yaşında* adlı bir roman yazan

Bu dönemde İstanbul'da kitap çıkarmak isteyen yazarlar, sansürü aşmanın yollarını bilmek zorundaydılar. Padişahın sadık bir kulu olmasına rağmen Ahmed Midhat Efendi bile özel mektuplarında bu durumdan şikâyet ediyordu:

> Lakin Türk'ün "lakırdı anlayan beri gelsin" dediği gibi lakırdı anlamak şanında olmayan sansür memurları çıkardılar. Bu adamlar devletimize padişahımıza şan u şeref olan hep bu gibi şeyleri çıkarıyorlar. Bıktık usandık, ama kime lakırdı anlatabileceğiz?[35]

Sansürü aşmak için, Ahmed Midhat'ın sık sık yaptığı gibi, ilim ve irfanın hamisi olduğunu söyleyerek padişahı övmeleri gerekiyordu:

> Ancak bir mevsim-i şitâyı kendilerine [kari'lerine] hoş geçirtecek olan bu eseri Ahmed Midhat'ın muvaffakiyât-ı kalemiyesinden add etmekten ziyade her gün bin türlü asâr-ı inayet-i hümâyûnlarını müşahede ve idrakla bahtiyarlığımızı arttırdığımız padişahımız metbû'-i akdes ü efham şevketlû efendimiz hazretlerinin bir inayet-i mahsûsa-i hümâyûnları add etmek kadir-şinaslık ve şükrân-ı nimet vazifesine daha ziyade ve tamamı tamamına muvâfik olur.[36]

Bazı konular yazılamazdı. Siyasetten uzak durmak gerekiyordu, ama birçok sosyal sorun üzerinde durulabilirdi; Ahmed Midhat da bu konuyu cazip buluyordu. Patrimoniyal saltanat ile patriarkal aile arasındaki koşutluk düşünülürse, bu dönemde aile ve cinsiyet ilişkileri üzerine tartışmalar siyasi tartışmaların yerine geçiyor, ne var ki sansürcüler bu durumun nelere yol açabileceğinin farkında değilmiş görünüyorlardı.[37] Ahmed Mid-

---

(1298/1881) Ahmed Midhat 1884'te bir Rum fahişe ile ikinci evliliğini yapmış ve onu topluma kazandırmıştı (Okay, *Ahmed Midhat*, s. 203, 345). Ahmed Midhat iki kişilik hareminden yalnızca bir kere söz eder (*Avrupa'da Bir Cevelan*, s. 816b: "bizde harem iki olup" İsviçre'de iki saat almıştı), bu atıf Avrupa'daki düşmüş kadınlara karşı tavrını anlamamıza yarar.

35 Atatürk Kitaplığı, İstanbul, Fatma Aliye Evrakı 14/177, 20 Ağustos 1308/ 1 Eylül 1892 Fatma Aliye'nin bir mektubunun dibine yazdığı cevap.

36 Ahmed Midhat, *Avrupa'da Bir Cevelan*, 7b, 125a-b, 215b-216a, 445b-447b; Strauss, "Les livres et l'imprimerie," s. 22.

37 Alan Duben ve Cem Behar, *Istanbul Households: Marriage, Family and Fertility, 1880-1940* (Cambridge, 1991), s. 7-8, 87-88, 194-238; Zafer Toprak, "The Family, Feminism, and the State during the Young Turk Period, 1908-1918," Eldem, *Première rencontre internationale sur l'empire ottoman et la Turquie moderne* içinde, s. 441-452; Strauss "Les livres et l'imprimerie," s. 23; Çakır, *Osmanlı Kadın Hareketi*, s. 27; Findley, "La soumise," s. 175; Mohamad Tavakoli-Targhi, "The Persian Gaze and Women of the Occident," *South Asia Bulletin* 11 (1991), s. 23: "[İranlı] gezginler ... dikkatlerini kadınlar üzerine yoğunlaştırıyorlardı, çünkü onlar için Avrupalı kadınların kamu alanında görünmeleri ve davranışları, farklı bir siyaset ve cinsiyet ilişkileri düzenini simgeliyordu."

hat'ın kitabını kısmen de olsa bu üstü örtülü tartışmaya erken bir katkı olarak okumak mümkündür.

Abdülhamid'in saltanatı sansür ve istibdadın yanında yayıncılığın hızla gelişimini ve yeni fikirlerin yayılmasını da getirmişti; bu paradoksu kimse Ahmed Midhat'tan daha iyi cisimlendiremezdi.

❐

Ahmed Midhat padişaha yaranmanın semeresini Stockholm'deki Sekizinci Şarkiyatçılar Kongresi'ne Osmanlı temsilcisi seçilince gördü. Avrupa'da yetmiş bir gün kaldı, Paris'teki Exposition Universelle'i ve başka görülecek yerleri gezdi, sonra da mesleğinde yeni bir dönem başlatan bir kitap yazdı.

Ahmed Midhat 1870'ten beri kitap yayımlıyordu, hedeflerinden başlıcası Avrupa'yı Osmanlılara tanıtmaktı.[38] İlk kitapları, okuduklarını temel alan "seyahat-ı fikriye"ler idi, oysa bu bin sayfalık seyahatname bir "seyahat-ı hakikiye"yi anlatıyordu:

> Romanlarımda şimdiye kadar kari'lerim efendilerim hazerâtına icra ettirmiş olduğum seyahat-ı fikriye kendimin de fikren vuku bulan seyahatlerimin semere-i hasılası olmadığı için iki ciheti de hayal üzerine mübteni birer seyahat demek idiler. İşbu cevelânnâmeye gelince: Onun bana ait olan ciheti hayalî olmayıp hakiki olması işin bir cihetini, hem de cihet-i esâsiyesini hayalden kurtarmış olacağından bu hal kari'inin seyahat-i fikriyelerini de hayal-i mahz olmaktan kurtarup şibh-i hakiki denilebilecek bir mertebeye îsâl eyler.[39]

Hiç bilmediği bir ülkeye gidip ne yapacağını bilemeyen birinin seyahati değildi bu; Ahmed Midhat'ın Avrupa turu "hayalilikten hakikiliğe intikal"di.[40] Hayalindeki Avrupa'dan "hakikisine" giden yolun şarkiyatçılar kongresi ve dünya sergisi gibi ötekici temsillere çıkması hayatın bir istihzasıdır, ama "hakiki Şark"a gidecek Avrupalılar kafalarındaki ilk imgelerin doğru çıkmasını nasıl bekliyorlarsa, Ahmed Midhat da Avrupa'ya aynı beklentiyle yaklaşarak bu istihzayı tersine çevirmiştir.

---

38 Okay, *Ahmed Midhat*, s. 409-413, Ahmed Midhat bibliyografyası.

39 Ahmed Midhat, *Avrupa'da Bir Cevelan*, s. 2b-3a.

40 *Age.*, s. 4b: sadece burada değil, genellikle Ahmed Midhat'ın düşüncesinde, hayal ve hakikat kavramlarının, galiba pozitivizmden esinlenmiş önemli bir rolü var. Başka örnekler için, krş. Stockholm'da verdiği "Şark nisvânı" hakkındaki nutuk (aşağıda s. 50); ve Fatma Aliye Hanım ile ortak romanı: *Bir Kadın ve Ahmed Midhat, Hayal ve Hakikat* (İstanbul, 1309/1891-92). Krş. Carter V. Findley, "Roman Ahlak Bozar mı, Devlet Sarsar mı?" *İnalcık Festschrift*'inde, İstanbul, Eren (çıkacak). Mitchell, *Colonising Egypt*, s. 29-30.

Ahmed Midhat'ın ardında yüzlerce yıllık bir Osmanlı seyahatname geleneği vardı, ancak kitabından bunu anlayamayız. 1889'da böyle seyahatnamelerin henüz birkaçı basılmıştı, yazarımız da bunları zikretmiyor. Aksine, kendi önemini artırmak için âlim bir Osmanlıya bu eserin "Avrupa'yı Osmanlılara ilk tarif eyleyecek"[41] seyahatname olacağını kabul ettiriyor. Seyahat anlatılarını kıyasladığı eserler başka yazarların seyahatnameleri değil, kendisinin daha önce yazdığı kitaplardı, amacı bu konudaki bilgisini kanıtlamaktı.[42] Ahmed Midhat sadece gözlemlediklerini yazacağını, seyahat rehberlerinden alınmış laflarla kitabını şişirmeyeceğini belirtiyordu:

> Zaten bu seyahatnamede kendi müşâhedâtımdan mâada ahvalden bahs etmemek kararındayım. Eğer seyahat rehberlerinden istidlâl edilebilecek olan malûmâtı nakleyleyecek olsam seyahatnamemin daha cemiyetli ve tafsilli olabileceği derkâr ise de bence bu kitap bir yadigâr-ı seyahat olduğundan kendi müşâhedât ve ihtisasâtımdan başka şeyler câmi olmasını gönlüm tecviz etmemektedir.[43]

Ama aslında bazı eski seyahatname yazarlarının kullandığı derleme yöntemi onun hızlı tarzına çok uygundu. Önce her gün gezdiği yerleri sayıyor, sonra da başlıca turistik yerler hakkında turist rehberi kitaplarından ya da buna benzer kaynaklardan kopya ettiği bilgileri ekliyordu. Yeni bir şehre gelince daima kısa bir tarihçe vermeyi ihmal etmezdi.[44] Yine de ona göre seyahati büyük bir araştırmaydı, sanki bu gezegenden değilmiş gibi tarafsız davranmak istiyordu:

41 Ahmed Midhat, *Avrupa'da Bir Cevelan,* 1004a. Ahmed Midhat, sansürden kaçmak ya da başka yazarların kitaplarını duyurmamak için özellikle bilmezden gelmiş olabilir. Ayrıca bkz. Bernard Lewis, *The Muslim Discovery of Europe* (New York, 1982); Sinan Kuneralp, "Les Ottomans à la découverte de l'Europe: Récits de voyageurs de la fin de l'empire," *Etudes turques et ottomanes: Documents de travail,* 4 (Aralık 1995), s. 51-58.

42 Ahmed Midhat, *Avrupa'da Bir Cevelan,* 71a-b'de, Paris'teki Ecole des Langues Orientales Vivantes'ta bir öğretmenin, Ahmed Midhat'ın henüz Paris'e hiç gitmediği dönemde yazdığı *Paris'te Bir Türk* (İstanbul, 1293/1876) romanını, Paris'i çok iyi bilen bir yazarın eseri olarak nitelendirmiş olduğunu nakleder; 788b'de, Cenevre'ye doğru yola çıkarken, *Demir Bey* adlı romanında (İstanbul, 1305/1888) okurlarını "fikri" olarak bu kente daha önce götürdüğünü hatırlatır; 927b'de Konstanz'da evvelce Jan Hus'un hapsedildiği bir yerde kaldığını keşfedince, *Mufassal Tarih-i Kurun-ı Cedide*'de (3 c., İstanbul, 1303-05/1886-88) Hus hakkında yazdığını belirtir.

43 Ahmed Midhat, *Avrupa'da Bir Cevelan,* s. 432a; ayrıca bkz. Carter V. Findley, "Ebu Bekir Ratib's Vienna Embassy Narrative: Discovering Austria or Propagandizing for Reform in Istanbul?", *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes,* 85 (1995), s. 41-80.

44 Ahmed Midhat, *Avrupa'da Bir Cevelan,* s. 251a; 376a, 924b, 968a.

İstanbul'da "Cambodge" vapuruna binerek Marsilya'ya çıktığım günden beri zihnimi daima Avrupa terakkiyâtı hakkında kendiliğimce en doğru olabilecek bir hüküm bulmakla iştigâl eyledim. Benim için bu seyahat bir tetebbu'-i azîm olduğundan zihnimi hiçbir gayret-i husûsiyeye hiçbir nev-i taassuba mahkûm etmemek ve güya bu kürre-i arz ahalisinden başka bir adam imişim de ahvâl-i arzı tetebbu'a gelmişim gibi davranmağa cebr-i nefs eylerim. İşte bu tavr-ı bî-tarafâne ile Avrupa'da gerek iyi ve gerek fena her ne hal görmekte isem pişgâh-ı muvâzene ve mukayeseye alırım.[45]

Ahmed Midhat'ın tarafsızlığa olan pozitivist inancı, bir fotoğrafın gerçeği yakaladığına ya da bir serginin dünyayı gösterdiğine inanan bir çağın güvenini ifade eder.

Ahmed Midhat'ın Avrupa'daki "cevelanı" kısmen biraz ilkel bir bilgi derleme ve yazmadan ibaret olsa da, bu, yazarımızın edebi gayeler gütmesini engellememişti. Edebiyatçılığı, çeviri ve derlemeyi betimleyici romanımsı bölümlerle harmanlamasında, buna bir tutam belagat, diyalog, mizansen, bir tutam da karakter eklemesiyle ortaya çıkar. Bunun ötesinde bu seyahatnamenin iki özelliği belirgindir. Kitabın sonlarına doğru Ahmed Midhat, Viyana'daki Osmanlı elçisi, ünlü devlet adamı ve aydın Sadullah Paşa'nın yer aldığı bir tartışmayı anlatır. Tartışmada Sadullah Paşa Avrupa'nın ilerlemesini "maddi" ve "manevi" açıdan değerlendirmeyi önerir. Önerinin Sadullah Paşa'dan çıktığını söylemesi, bu fikre daha bir önem kazandırmak için olabilir.[46] Ne ki Ahmed Midhat bu fikri zaten kendi laytmotifi haline getirmiş, çok daha önceki tartışmalarda geliştirmişti. Sebebi belki de maddi-manevi ikiliğinin Sultan Abdülhamid'in Batı uygarlığının "teknik" ve "fikir"den ibaret olduğu, birincinin Osmanlılara yararlı, ikincinin ise hâlâ baba öğüdüne muhtaç eğitimsiz halklar için tehlikeli olduğu görüşüyle koşut olmasıydı.[47] Ama Ahmed Midhat'ın bu ikiliği kullanması eserine siyasi açıdan uygun olmaktan öte bir şey veriyordu. Maddi-manevi ikiliğinin açıkça Öteki'ne uygulanması Ben'e de uygulanabileceğini akla getirir, bu da basit ikiliği aşan bir çözümlemeci çerçeveye işaret eder. Bu da, maddi ilerlemenin dünyasına bir geziyi, modern bir Osmanlı kültürünün yaratılabileceği manevi dünyanın da düşünülmesine dönüştürür.

45 *Age.*, s. 656a-b.

46 *Age.*, s. 1004b. Önemli bir devlet adamı ve diplomat olan Sadullah Paşa (1838-1891) "On Dokuzuncu Asır" adlı ünlü bir şiir yazmıştı; Mahmud Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, İstanbul, 1969, s. 1547-1548; Kenan Akyüz, *Batı Tesirinde Türk Şiiri Antolojisi* (Ankara, 1970), s. 78-79.

47 Okay, *Ahmed Midhat*, s. 8-10. Böyle düşünceler İslam dünyasının başka yerlerinde de geçerliydi: Fazlur Rahman, *Islam and Modernity: Transformation of an Intellectual Tradition* (Chicago, 1982), s. 46-47.

Ahmed Midhat'ın Stockholm'de kongreye diğer katılanlarla, özellikle de aşağıda tanışacağımız Madam Gülnar ve daha sonra birlikte seyahat edeceği başka birkaç Rus ile tanışması, bu "farklılık uzamı olarak kültür"ün[48] keşfine bir başka unsur eklemişti. Paylaştıkları düşünceler seyahat izlenimlerinin üstünde bir üst-ses yaratmıştı, bu üst-seste iki toplumun eski düşman ama Batı toplumuna marjinal oldukları için benzeşen üyeleri, gördüklerini hep birlikte eleştiriyorlardı. Burada anlatan Ahmed Midhat'tır, Rusların sesini onun ağzından duyarız. Yine de Ahmed Midhat seçkin erkek Ötekiciliğinin sınırlarını aşıp çok sesli, çift cinsiyetli bir eleştiri nakletmeye çalışır.

❐

Ahmed Midhat önce gemiyle İstanbul'dan Marsilya'ya, trenle Kopenhag'a, sonra da vapur ve trenle Stockholm'e gitti. İsveç-Norveç'in siyasi biçimlenmesi yüzünden şarkiyatçıların kongresi hem Stockholm'de hem de Oslo'da, ya da o sırada bilinen ismiyle Christiania'da toplanmıştı. Daha sonra, Rus arkadaşlarından bir ya da birkaçıyla Berlin'e (üç gün), Paris'e (on iki gün), İsviçre'den geçerek Viyana'ya (beş gün) gitti ve trenle Trieste'ye dönerek oradan da vapurla İstanbul'a vardı.

Eğer Osmanlı romancıları, son zamanlardaki eleştirmenlerin savunduğu gibi, romanı kültürel değişimi düzenlemek için edebi bir "teknoloji" olarak kullandıysalar, Ahmed Midhat da benzer biçimde, seyahatnameyi Oksidantalist olarak yetki kazanmak üzere kullanmıştı.[49] Avrupalılar gezi kitaplarında —bu da gezinin çeşitli teknolojilerine bağlı bir edebi türdür— pratik işleri nasıl kolayca halledebildiklerini gösterdiyseler, o da Avrupa'da başarılı bir seyahatin gerektirdiklerini ne kadar iyi bildiğini anlatmaya çalışmıştı. Gayet düzenli bir insan olduğu için bu büyük geziyi daha küçük gezilerden müteşekkil görmüş, hepsine "cevelan" demişti. Rotasını planlamak ve izlemek için rehber kitaplar, harita ve pusula kullanarak kitabını gün gün anlatı şeklinde düzenlemiş, aralara gördüğü yerleri ve olayları sıkıştırmıştı. Gününü planlarken haritasını inceleyip dolaşacağı sokakların listesini çıkarttığı bir yöntem geliştirmişti. Daha önce söylediği

---

48 Duara, *Rescuing History*, s. 233.

49 Parla, *Babalar*, s. 57-58; Schick, *Erotic Margin*, s. 8-9: "Foucault, toplum gerçeklikleri bilgisinin inşa edildiği söylem araçlarını tanımlamak için 'teknoloji' terimini ortaya atmıştır"; krş. Luther H. Martin, Huck Gutman ve Patrick H. Hutton (yay. haz.) *Technologies of the Self: A Seminar with Michel Foucault* (Amherst, Mass., 1988), s. 18.

gibi, "seyr ü temaşa edilecek olan bir memleket böyle evvelce tetebbu' edildiği surette pek az zamanda çok yerlerini gezip görüp öğrenmek maksadı kolaylaşıyor"du: [50]

> Bu sabah adeta şafaktan evvel uyanmış idim. Arkadaşımın [Madam Gülnar'ın] alaturka kahve takımı bi'l-iltizam benim odadaki dolaba konulmuş olduğundan ispirto lambasını yakıp kahveyi sürerek Paris planını da önüme yaydım. İlk ve ikinci günü geçmiş olduğum sokakları plan üzerinde mürekkep ile çizmiş idim. Bunlardan kaçar defa geçmiş olduğumu da işaret etmek istedim ise de her defası için birer çizgi çizmek yolların plan üzerindeki arzına kıyasen sığdırılamayacak bir şey olacağını düşünüp vazgeçtim. Yalnız o gün nerelere gideceğimi plandan bi't-tetebbu' pusulasını tanzim ettim. (...) Vakıa, rehber ve plan cepte ise de adım başında bir bunları çıkarıp müracaat mümkün olamaz ya? Bunun tarik-i eslemi o gün nereye gidilecek ise geçilecek sokakların ismini ufacık bir pusulaya sırasıyla yazıp cebine koymaktır. Her sokağa girildikçe pusulaya bakıp badehu girilecek olan sokağın ismi der-hatır ediliyor...[51]

Yazarımız, böylece, bir gece önce yürüyeceği sokakları planlayarak güne erkenden başlıyor, sonra otele dönüp seyahat arkadaşlarıyla buluşuyordu. Daha sonra hep birlikte günlerini başlıca anıtları görmeye hasrediyorlardı. Geceleri tiyatroya gidiyor, akşam yemeğiyle birlikte sohbete dalıyor, ya da erkenden odalarına çekilip uyuyor ya da yazıyorlardı. Arada bir gazetesine yazdığı yazılardan ya da günce tuttuğundan bahsetmesi, düzenli olarak bu işleri yaptığı anlamına geliyor. Aksi takdirde kitabını nasıl bu kadar çabuk yazabildiğini anlamak zor olurdu. Topladığı broşür ve kataloglar da ona yardımcı olmuştu:

> Gezip gördüğüm yerlerin en çoğunun tarifnamelerini mübâyaa etmek [satın almak] bu seyahatte en ziyade işime yarayan ahval cümlesine girmiştir. Bu yolda mübâyaa eylediğim resâilin mikdarı seksene varmıştır ki seyahatime mahsus bir müzecik teşkili için toplanan eşyanın en başlıcası bu kütübhanecik demektir.[52]

Rehber kitaplar ve haritalardan başka bu Osmanlı seyyahının karşısına kültürel olarak "alafranga" ve "alaturka"[53] arasında kutuplaşmış bir dün-

---

50 Ahmed Midhat, *Avrupa'da Bir Cevelan,* s. 5b, 71b, 248a (alıntının kaynağı), 376a, 500a; Waallacatt, "'All This Is the Empire,'", s. 1005, 1007-1010.

51 Ahmed Midhat, *Avrupa'da Bir Cevelan,* s. 529b-530a.

52 *Age.,* s. 131a, 473b, 484b, 508a, 597a (alıntının kaynağı), 889a.

53 Bu iki kutbun Türkçe isimleri İtalyanca *alla franca* (Frenk usulü) ve *alla turca*'dan (Türk usulü) gelir. Alaturka saatte gün günbatımıyla başlar ve iki kere on iki saatlik çevrim yapıldıktan sonra ertesi gün günbatımında sona erer. Günler mevsime göre uzayıp kısaldığı için alaturka günün alafranga bir saat başlangıcı yoktur. Osmanlı

yanın sonsuz karmaşıklığı da çıkıyor, saatten takvime, giyimden davranışlara kadar kendisini cezbeden birçok konuda Ahmed Midhat birinden ötekine geçişin üstesinden gelmek zorunda kalıyordu. Bu gibi konularla başa çıkmak için, "memleketi tetebbu" etmek gerektiğini savunuyor, gitmeden önce Avrupa'yı öğrenmek için on beş yıl bunu yaptığını ekliyordu:

> Bir seyyâh temaşa ve tetebbu' edeceği bir şehirde suret-i cevelânını evvelden güzel tertib eder ise az zaman içinde pek çok şeyler görebilir. ... [S]eyyah kendi zamanının hüsn-i sarf ve hüsn-i istimaline pek büyük ehemmiyet vereceğinden bir memlekette koca bir ömür geçirip de yine pek çok yerlerini görememiş olan yerliler pek çok olduğu halde seyyâh kısmı pek az bir zaman zarfında mahall-i mezkûru o yerliden daha mükemmel olarak görebilir.[54]

Bir Oksidantalist yetkisine sahip olmak, böylece bazı şeyleri Avrupalılardan daha iyi bilmek anlamına da geliyordu —bedeli Avrupalılar gibi davranmak da olsa. Rehber olarak çalışan kişilere bağımlı kalan seyyahlar onların esiri oluyordu:

> Delâil-i seyyâhiye müellifi Baedeker'in yerden göğe kadar hakkı vardır. Yolcular bu heriflerin [yani rehberlerin] elinde esirdirler. İlk hürriyetlerini de Baedeker sayesinde kazanmağa başlamışlardır...[55]

Yerel rehberler yanlış bilgi veriyor, seyyahları fuhuşhanelere götürüyor, alışveriş etmek isteyenleri dellallıkları için ücret aldıkları mağazalardan başka yere götürmek istemiyorlardı. Kolonyal şapka değil kırmızı fes giymiş bir kâşif olan Ahmed Midhat böyle kişilere her şeye hâkim olduğunu gösteriyordu. O güzel Paris binalarını bir elinde dürbün öbür elin-

---

topraklarına giden gezginler için seyahat rehberlerinde alaturka saati alafrangaya çevirme çizelgeleri bulunurdu. Takvime gelince, Osmanlılar genelde hem hicri ay takvimini hem de rumi yani mali güneş takvimini kullanırlardı. Rumi takvimde aylar Jülyen takvimini takip eder; bu takvim çoğu Osmanlı tebaası olan Ortodokslarca kullanıldı, ama yıl hicri takvime göredir. 1880'lerde ay ve güneş yıllarının arasındaki fark yüzünden hicri ve rumi takvimler arasındaki fark aşağı yukarı iki yıla çıkmıştı. Ahmed Midhat Stockholm'e gidene kadar tarihlerini rumi takvime göre atıyor, daha sonra ise kongre programını takip ederek alafranga takvime geçiyor; saati ise Paris'e, yani seyahatinin yarısına kadar alaturka söylüyor; *Avrupa'da Bir Cevelan,* s. 35a, 51a, 61b, 134a, 473b. Bilindiği gibi Türkiye'de uluslararası saat ve takvim 1925'te kabul edildi.

54 Ahmed Midhat, *Avrupa'da Bir Cevelan,* s. 66b (alıntının kaynağı), 126a-128a, 772b.

55 *Age.,* s. 249b-250a. Seyahat rehberleri yazarı Baedeker için bkz. Edward Mendelson, "Baedeker's Universe," *Yale Review,* 73 (1985), s. 387-388, Karl Baedeker (1801-1859) yazdığı rehber kitapların seyyahları nasıl rehberlerin elinden kurtardığını vurgular; James Buzard, *The Beaten Track: European Tourism, Literature, and the Ways to Culture, 1800-1918* (Oxford, 1993), s. 65-67, 71-72; Alan Silitoe, *Leading the Blind: A Century of Guidebook Travel, 1815-1914* (Londra, 1995).

de rehberle incelerken kendisine hayretle bakan yerli halka hak veriyor, ama inatla incelemesine devam ediyordu:

> Bir ecnebinin böyle haricen ebniye-i cesîmeyi temaşa etmesi yerlilerin enzâr-ı istigrâbını celb eyliyor. Hele bu gün şu mektebi temaşa eyler iken birkaç genç adam dahi beni temaşa eyliyorlar idi ki kendi halimi yoklayınca bunların bana karşı dûçâr oldukları istigrâba ben de hak verdim. Bir elimde rehber ve diğer elimde çifte dürbin ile kâh rehbere ve kâh mekteb-i tıbbiye ve yahut ameliyat mektebine bakıp tetebbu'a koyulmuş olmaklığım bendeki merak ve cehdin derecesinin bu delikanlılara gösteriyor idi. Kim bilir bu halime ne mana veriyorlar idi! ... Fakat kendileri benim bulunduğum hal ve mevkide bulunsalar idi her gördüklerini adeta ezberlemek mecburiyetiyle etraflarına benden ziyade bakınarak hatıralarını kayd için de benden ziyade telaş gösterirler idi.[56]

Akıllı Osmanlı seyyahı, tren ya da gemi seyahatinin üstünlüklerini de biliyor, duman, kömür tozu ve sarsıntılardan kaçınmak için gemi seyahatini tercih ediyordu. Ahmed Midhat kaçınamayacağı tren yolculuklarını kısa mesafeler arasında ve gün kaybetmemek için tercihen gece yapıyordu. Otel rezervasyonu için önceden telgraf çekmeyi biliyordu. Avrupa şehirlerinin tehlikelerinin farkındaydı ve özellikle Almanya ve İsviçre'de polisin seyyahların şikâyetlerini ciddiye alacağını da biliyordu. Sağlığını korumanın önemini de anlıyor, ona göre davranıyordu.[57] Okurlarına bir Osmanlı seyyahının en az bir Avrupa dilini, tercihen Fransızcayı bilmeden başının çaresine bakamayacağını söylemesine de gerek yoktu. Kendisinin bu dili ne kadar iyi bildiğini ima etmek için kongrede güya irticalen ve Fransızca yaptığı, kadınlar üzerine ateşli bir konuşmayı nakletmişti. Konuşma kitapta gayet parlak ve süslü bir bölümdür, öyle ki insan Ahmed Midhat'ın bu konuşmayı Fransızca olarak da aynı lezzette yapıp yapamadığını merak eder.[58] Okurlarının bu ustalık gösterisinden dolayı ne kadar güven kazandığı ise belirsizdir.

---

56 Ahmed Midhat, *Avrupa'da Bir Cevelan*, s. 249a-250a, 251a, 643b-644a (alıntının kaynağı), 859b.

57 *Age.*, s. 9a, 59b, 72b, 343a, 364b-365a, 374a, 375b-376a, 859b-860a, 989b-990a. Türklerin bugün ABD şehirlerini ne kadar tehlikeli buldukları düşünülürse, bir yüzyıl önce Avrupa şehirlerine aynı tavrı göstermeleri ilginçtir.

58 *Age.*, s. 164a-167b (bkz. aşağıda s. 50); Muhammed Emin Fikrî, *İrşâdü'l-Alibbâ ilâ Mahâsini Urubbâ* [Avrupa'daki İyi Şeyler için Rehber] (Kahire, 1892), s. 658, Ahmed Midhat'ın, babası Fikrî Paşa'nın Arapça konuşmasını özetlemesini zikreder. Daha sonra yazdığı bir mektupta Ahmed Midhat Fransızcayı yazdığından daha iyi anladığını kabul eder; aynı şeyin konuşması için de geçerli olması şaşırtıcı olmayacaktır: Atatürk Kütüphanesi, İstanbul, Fatma Aliye Evrakı 14/220, Ahmed Midhat'ın Fatma Aliye'ye mektubu, 27 Aralık 1309 (Rumi)/ 8 Ocak 1894 ("Bendeniz Fransızca bilirim. Amma bizim bildiğimiz anlamaktan ibarettir. Pek fena yazarım").

Ahmed Midhat'ın okurlarına anlatmaya ihtiyaç duymadığı noktalardan biri de Osmanlı Müslüman seyyahın erkek olması gerektiğiydi, ancak cinsiyet konularına yaptığı bazı atıflar zaten bu durumu yansıtıyordu. Avrupalı fahişeler hakkındaki uyarıları, farklılığı, kadınlığı ve cinsel tehlikeyi öylesine bir araya getiriyordu ki Avrupalı Oryantalist ötekiciliği ve "Şarklı" kadına karşı tutumları tersine çeviriyordu:

> Çalgılı kahvehane bizim Beyoğlu'ndaki Konkordiya tiyatrosu gibidir. Sena [İtalyanca *scena*=sahne] üzerinde birtakım hanendeler... Bunları temaşaya daldığım sırada sağ kulağıma hafif bir tüy ile mesh olunduğunu hisseyledim. Başımı çevirip de sağ cihetten arkama baktığımda üç dört karının oturduğunu ve birinin yılıştığını ve kulağıma değdirmiş olduğu tüyün de henüz elinde bulunduğunu gördüm. Ne kadar bedime gitti.

Bu, Osmanlı Oksidantalizmindeki daha büyük bir kalıba uyar: Batı dişidir ve Şark için en büyük tehlikesi "şehevi" oluşudur.[59] Ne var ki Ahmed Midhat'ın Oksidantalist ötekiciliğinde bu, aşağıda göreceğimiz gibi, cinsiyet hakkındaki mesajlardan sadece biridir.

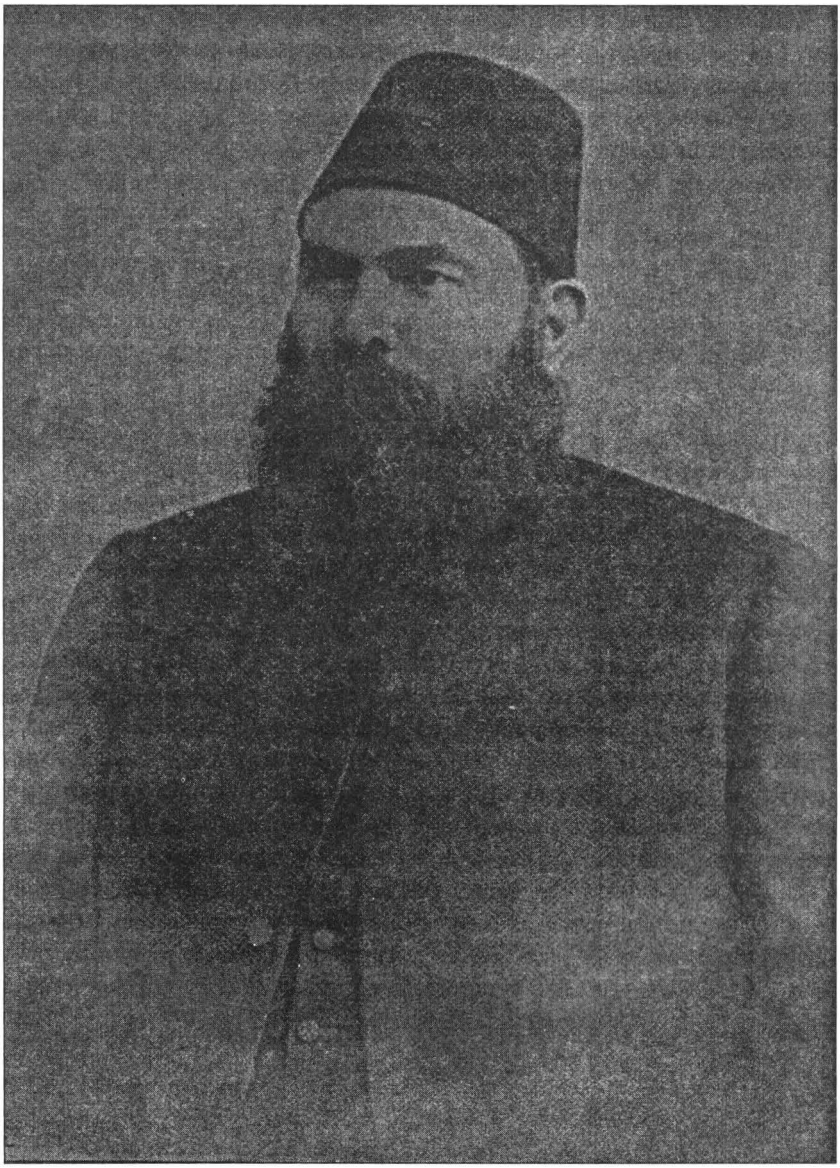
Yurttaşlarına en az yardımcı olduğu nokta para konusudur. Bu konuyu hiç doğrudan doğruya açmamıştır, ama yaptığı dolaylı atıflar sayesinde epeyce debdebeyle seyahat ettiği anlaşılıyor. İnsanları kendisine bendetmek için şan ve şeref dağıtan bir sultan onu kongreye delege olarak göndermiştir. Yola çıkmadan önce, dönemin mülkiye rütbelerinin en yükseği olan vezaretin hemen altındaki "bâlâ" rütbesine nail olduğu için Fransızca *votre excellence* diye çağrılmaya ve devlet törenlerinde sırmalı üniforma giyip madalyalarını takmaya ve tören kılıcı kuşanmaya hak kazanmıştır.[60] Padişahın ihsanlarına mı yoksa yayımcılıktaki başarısına mı borçludur bilinmez ama, Ahmed Midhat operada en iyi yerler alabiliyor, gönlünün çektiği yerde yemek yiyor, eğer yorgunsa da tercihi garsonlara bırakabiliyordu. Yağmurda Versailles bahçelerini gezerken ayaklarını ıslattığında, Paris'e dönmeden önce yeni ayakkabı satın alıp ıslakları atabiliyordu.[61] Bu hareket belki de Versailles ortamına uygundu, ama okurlarından Ahmed Midhat'ı taklit edebilecek pek az kişi çıkardı.

---

59 Ahmed Midhat, *Avrupa'da Bir Cevelan*, s. 67a-b (alıntının kaynağı), 583a, 811b, 975a, 989b, 1017b; Parla, *Babalar*, s. 17-21, 79-116; Woollacott, "'All This Is the Empire,'" s. 1021-1026; Schick, *Erotic Margin*, s. 127-128: Türkçe'de "frengi" kelimesinin hem bir zührevi hastalık hem de Avrupalı anlamına gelmesi de başka toplumlardaki kadınları hastalık tehlikesiyle birleştiren Avrupa'daki Ötekici önyargıların bir aynasıdır.

60 Ahmed Midhat, *Avrupa'da Bir Cevelan*, s. 147a.

61 *Age.*, s. 362a, 646b, 743b.

Ahmed Midhat Efendi, 1897.
"*Tercüman-ı Hakikat* ve *Musavver Servet-i Fünun* gazeteleri tarafından müştereken tertib olun[an] ... Girit muhtacinine ianeten nüsha i yegâne-i fevkalade" (İstanbul, 1313/1897), Milli Kütüphane, Ankara.

Madam Gülnar.
1890-1891 kışında İstanbul'a geldiğinde kendisine verilen Şefkat Nişanı ile. *Servet-i Fünun*, no. 15 (1891), s. 171.

Ahmed Midhat kadar topluluk içinde yaşamayı seven bir insanın tek başına yolculuk yapması beklenemezdi. Kendini Stockholm'deki tek İstanbul delegesi diye tarif ettiği halde pek nadir yalnız kalıyordu.[62] Şimdi olduğu gibi o zaman da, sergiler ve kongreler sadece bir dünya hayalini göstermekle kalmıyor, çok çeşitli yetişme koşullarından gelen kişilerin beklenmedik karşılaşmalarına zemin yaratıyordu. Ahmed Midhat için de özellikle kongre böyle bir zemindi. Orada Mısırlılar ve Ruslar dahil birçok delegeyle dostluk kurdu.[63] Belki de en önemli seyahat becerileri sosyal olanlarıydı.

❐

Stockholm'deki en önemli gala Grand Hotel'deki resepsiyondu; garsonlar Mısırlı kıyafetindeydi, opera orkestra ve balesi de bir gösteri yapmıştı. Ama asil bir Rus hanımıyla tanışmasıyla Ahmed Midhat için bu gösterinin şaşaası bir süre için gölgede kaldı. Birçok dil bilen ve kendisiyle hemen Osmanlıca konuşmaya başlayan bu hanım adının "Gülnar" olduğunu söyledi:

> Rus asilzadegânından bir kadının bu kadar dürüst Osmanlıca söylemesi taaccübümü mucib oldu. (...) Gittikçe tevessü eden [genişleyen, yayılan] musahabe üzerine anlaşıldı ki bu kadın lisan-ı mâder-zâdı olan Rusçadan mâadâ Fransızca, Almanca, İngilizce, Rumca dahi tekellüm ve kitabete muktedir olup epeyce İtalyanca söyler ve Osmanlı lisanının gösterdiği lüzum derecesinde Arabi ve Farisiye de aşinadır. (...) Bir aralık ismini sorduğumda: "Gülnar!" demesin mi! Birden bire kulaklarıma emniyet edemedim. Ettiği tekrarlarda hep bu güzel çiçek ismini tekrar eyleyince en ziyade buna şaşmağa başladım. Def-i istigrâb ve istihrâc-ı hakikat için, "Gülnar vakıa pek güzel bir isimdir. Elsine-i şarkiyeye mensubiyet-i mahsûsanız hasebiyle zaten beni memnun eylediğiniz gibi tezyid-i memnuniyetim için bir de isminizi Gülnar diye haber vermeniz

---

62 K[arl] U[no] Nylander, *Orientalistkongressen i Stockholm-Kristiania nagra Skildringar fran Utlandet* (Uppsala, 1890), vii n. 1; ve Paul Haupt, "Repart on International Congress of Orientalists," *Annual Report of the Smithsonian Institution to the End of June 1890* (Washington, D.C., 1891), s. 85: Verdikleri listelerde "Türkiye"den beş (Haupt) ya da altı (Nylander) delege, ayrıca Mısır'dan en az dört, Rusya'dan da on sekiz delege vardır; Ahmed Midhat dört Mısırlı ve dört Rus'tan bahseder, ama başka bir Osmanlının adını vermez.

63 Ahmed Midhat, *Avrupa'da Bir Cevelan*, s. 118b, 119b, 140b, 161a-161b, 220a, 227a-227b, 304a. Mısırlılar Abdullah Fikrî Paşa (1834-1890), oğlu Muhammed Emin Fikrî Bey (1856-1900), Şeyh Hamza ve Şeyh Ömer'di; onlar da Paris sergisini ve diğer yerleri gezmişlerdi ama başka tarihlerde; Fikrî, *İrşad;* Anouar Louca, *Voyageurs et écrivains égyptiens en France au XIXe siècle* (Paris, 1970), s. 197-208; Mitchell, *Colonising Egypt*, s. 1-2.

şüphe yok ki büyük bir eser-i nezakettir. Fakat asıl milliyetinize mahsus olan isminizi öğrenmek arzusunu da bir veçhile men edemiyorum," dediğimde cüzdanından bir vizite kağıdı çıkarıp verdi ki üzerinde nefis bir hatt-ı talik ile yaldızlı olarak Gülnar ismi yazılı idi. Dedi ki: "Sizce bilinmesi lazım olan ismim işte Gülnar'dır..."[64]

Ahmed Midhat'ın üç Rus seyyahtan biriyle tanışması ve dostluğu böyle başladı. Osmanlılarla Ruslar arasındaki husumet düşünülürse, Madam Gülnar'a, sonra da onun üç vatandaşına ilgisi şaşırtıcı gelebilir. Ancak, en yüksek seviyede kabul gören bir yazar olduğu göz önüne alındığında Ahmed Midhat'ın bu seyyahlardan bunca hoşlanması bir tesadüf sayılamaz; bu durum o sıradaki Osmanlıların ihtiyatlı Rusya politikasına uygundur. Ahmed Midhat, ötekici belirlemelerine ilginç benzetmeler getirerek görüşlerini haklı çıkarmaya çalışır: Rusların âdetleri Osmanlıların âdetlerine benziyordu; Fransızlar eğer bir Rus'u kazırsan altından Tatar çıkar derlerdi, aynı şey bir Osmanlı için de geçerliydi. Ruslar Avrupa medeniyetini Osmanlılardan çok önce kabul etmeye başlamışlar, epeyce de ilerleme kaydetmişlerdi, ama Asyalı davranış ve âdetlerini yitirmemişlerdi vb. Madam Gülnar vasıtasıyla tanıştığı Rus hekim Dr. Boris Yanpolskii her ikisini de grip olduklarında tedavi edince Ahmed Midhat Rusların insancıllığını Osmanlıların cömertliğiyle karşılaştırıyordu. Böylesi niteliklerin medeniyet merdiveninin alt basamaklarında olan halklarda daha fazla olduğunu bir sosyal Darwinci not olarak ekliyordu:

> Hakikat şu Ruslarda gördüğüm hissiyât-ı insaniyeyi adeta Osmanlılara mahsus bildiğim mürüvvet-i keremkâraneye ancak kıyas edebilirim. Terakkiyât-ı medeniye merâtibinin bâlâsına varmış olan halkta hodgâmlık kayıtsızlık pek ziyade oluyor ise de bizim gibi, Ruslar gibi henüz bu merâtib-i medeniyenin aşağı kademelerinde bulunan milletlerde sâfiyet-i beşeriye mukteziyâtından olan mürüvvet daha pek çok ziyade oluyor.[65]

Ayrıca Ruslarla sohbetlerini Rusya Tatarları hakkında bir şeyler öğrenmenin yolu olarak görüyordu; Rusya'nın Tatarları yönetmesine ise karşı çıkmıyordu.[66]

Madam Gülnar vasıtasıyla tanıştığı sadece Dr. Boris değildi, Profesör Goldwald diye çağırdığı (asıl adı olan Gottwald'ın eski harflerle yazılışı Türkçe'de bazı nahoş çağrışımlar yapabilirdi) yaşlı bir adam ve kızıyla da

---

64 Ahmed Midhat, *Avrupa'da Bir Cevelan*, s. 173a-174b.

65 *Age.*, s. 278a, 282b, 359a-b (alıntının kaynağı).

66 *Age.*, s. 444a-445a; İlber Ortaylı, "II. Abdülhamid ve Rusya," Türk Tarih Kurumu Kongresi'nde verdiği tebliğ, Ankara, 14 Eylül 1994.

tanışmıştı.[67] Hep birlikte Berlin'e gittiler, profesör ve kızı buradan Rusya'ya döndüler. Ahmed Midhat ve Madam Gülnar ise Paris'e doğru yollarına devam ettiler. Paris'i birlikte gezdikten sonra Ahmed Midhat İsviçre'de Dr. Boris'e katıldı ve onunla birlikte Viyana'ya kadar gitti.[68]

Ahmed Midhat'ın kitabında Dr. Boris, yaşlı profesör ve Madam Gülnar'ın değişen önemleri bir soruyu akla getiriyor: Ahmed Midhat'ın Rusları sunuşu daha çok pozitivist bir nesnellik miydi yoksa didaktik bir Oksidantalizm mi? Muhtemelen ikincisi söz konusuydu, —üçlünün en önemlisi olsa da[69] Madam Gülnar için bile. Örneğin Dr. Yanpolskii sayesinde Ahmed Midhat, tâbi halklar arasında hizmet ettikleri hükümdara bağlı olan kişileri övme fırsatı buluyordu; zira "isminden açıktı ki" bu tanınmış St. Petersburglu hekim bir Polonyalıydı. Belki de öyleydi, ama buna dair kanıtlar Ahmed Midhat'ın konu hakkında Osmanlılık ideolojisinden esinlenen yorumu kadar berrak değildir.[70]

---

67 Ahmed Midhat, *Avrupa'da Bir Cevelan,* s. 175b, 194a: Gottwald iki kitabını Ahmed Midhat için Arapça imzalamıştı, yani Ahmed Midhat muhakkak ki yaşlı adamın asıl adını biliyordu. Ancak, Gottwald kelimesi Arap harfleriyle yazıldığında birinci hecesi "göt" kelimesinden zor ayırt edilecekti. Fikrî (*İrşad,* s. 609-610) ismini Kûtwâl olarak verdiği yaşlı adam ve Madam Gülnar (Kulnâr) hakkında Ahmed Midhat'ınkine çok benzer düşünceler ifade etmişti. N[ikolai] P[avloviç] Zagoskin, *Biografiçeskiy slavar' professorov i prepodavateley Imperatorskago Kazanskago Universiteta (1804-1904)* (Kazan, 1904), s. 226-228, "Yosif Feodoroviç Gotvald," (1813-1897); Rusça metni çevirdiği için Jared Ingersoll-Casey'ye teşekkür ederim.

68 Ahmed Midhat, *Avrupa'da Bir Cevelan, s.* 441a, 786a. Berlin'den Paris'e Gülnar'la birlikte seyahat etmesini meşru göstermek için hiç Almanca bilmediğinden Almanya'da sıkıntı çektiğini, Gülnar'ın da kadın olduğu için tren istasyonlarında ve gümrük kontrollerinde zorlukla karşılaştığını yazar. Tabii bu Paris'te on iki günü birlikte geçirmelerinin bahanesi değildir, yine de daha sonra Gülnar'ın annesi ve oğlu yanlarına gelmiştir.

69 *Age., s.* 173a-786a: Madam Gülnar hikâyenin aşağı yukarı yüzde 60'ında yer alır. Ahmed Midhat ve Dr. Boris ayrılana kadar ondan bahsederler (1024a).

70 *Age., s.* 771a, 819b. Ahmed Midhat gençliğinin bir kısmını Osmanlı Balkanlarında geçirmişti, Rusların konuşmalarından bir kısmını anlayacak kadar Bulgarca biliyordu; dolayısıyla Yanpolskii adının "polski"den (Polonyalı) geldiğini sanabilirdi. Dr. Boris'in Rus İmparatorluğu'na sadıkmış gibi görünen ama olmayan Polonyalıları eleştirdiğini anlatır. Ancak Boris'in bir Katolik adı olması mümkün değildir. Dr. Boris, Rus topraklarında, belki Ukrayna'da arazi sahibi olup bir ara Ortodoksluğu seçen, sonra da fakir düşen bir Polonyalı asilzade ailesinden gelmiş olabilir. Dr. Boris ayrıca ailesinin ne kadar fakir olduğunu, eğitimini memleketinde (belirtilmemiş) çok zor tamamladığını, daha sonra Paris ve Viyana'da tıp okuduğunu ve St. Petersburg'daki üçüncü doğum uzmanı olduğunu anlatır (854b). Rusya'da bu kadar yükselebilen bir kişinin fakirliği muhtemelen görecedir. Kendi kendini yetiştiren bir adam olan ve Osmanlı milletler sentezini savunan Ahmed Midhat bu hikâyeyi çok

Yaşlı Profesör "Goldwald" ikinci bir edebi vantrilokluk örneğidir. Oryantalizmi eleştirenlerin kınadığı gibi gerçekten de cahil ve tarafgir olan bazı kişilerin bulunduğu bir kongrede, profesör sıradışıydı. Ahmed Midhat onu seksen yaşında, Rusça, Almanca, Fransızca, Arapça, Farsça ve Türkçeyi çok iyi bilen, öğretmenlikten emekliye ayrılarak Kazan'da kütüphaneci olan bir kişi olarak tasvir ediyor. Profesörün İslamiyet üzerine yayınları vardı ve bilgili Tatarlarla iyi ilişkiler içindeydi. Ahmed Midhat bu kongrede "muhibb-i İslam pek çok adamlar" görmüşse de "şu Profesör Goldwald'de gördüğüm muhabbet-i İslamiye derecesini hiç birisinde bulmamış olduğumu itiraf eylerim" diyordu.[71] Profesör ise kongrede derin ilim sahibi adamların ne kadar az olduğuna işaret ederek en âlimlerinin bile Ahmed Midhat gibi irfan sahibi bir Şarklıdan öğrenebileceği bir şeyler olduğunu söylemişti. Ahmed Midhat o sırada bir sandalyede oturuyordu, profesör de ayaktaydı:

> Adeta haberim olmaksızın arkamdan takarrub ederek iki eli ile başımı tutup saçlarımı kokladıktan sonra kafamı da öptü. Biraz müteaccibâne bir tavırla başımı çevirip yüzüne baktığımda gözleri sulanmış olduğunu görüp hiss-i derûnunu anladım. Derhal kalkıp ben de onun elini öpmeye davrandım ise de öptürmeyip ona bedel musâfahayı [tokalaşmayı] tercih eyledi. Fransızca olarak dedi ki: "Çalışınız oğlum! Gençsiniz. (...) Hikemiyât-ı hakikiye-i İslamiye'yi Avrupa'ya göstermelisiniz. Din-i Ahmedî bugünkü müterakki Avrupa'yı da bahtiyar edecek ahlak-ı melekâneyi mûrisdir [miras bırakmıştır]. Avrupa her ulûm ve her sanayide terakki eylemiş ise de hikmet cihetinden hiç terakki edemeyip dalâlet vadisinde pûyândır. En müteammik [derin, uzman] profesörler henüz tedkikât-ı lisaniye ile müştegil olup bu miftâhı [anahtar] ele aldıktan sonra gavâmız-ı [sırlar] hikemiye kademelerine ayak atmış olacaklardır. Çalışınız. Bu çalışkan Avrupa'yı siz Şarklılar, Müslümanlar irşâd eyleyeceksiniz."[72]

Tatarlara gelince, yaşlı adam perişan bir entelektüel durağanlık manzarası çiziyor, Rus boyunduruğu altına girdikten sonra Tatarların ilerleme kaydetmediklerini ekliyordu; yine de Osmanlı-Rus savaşında Osmanlı esirlerle kurdukları ilişkiler bir parça canlandırıcı olmuştu.

1889'da Tatarları böyle değerlendirmekten vazgeçilmişti; dolayısıyla

---

beğenmiştir. Dr. Boris'in "insan-ı kâmil" olduğunu söyler, Madam Gülnar'ı da aynı şekilde betimlemiştir (463a, 838b). Bir tasavvuf terimi olan bu tanımlamayı Ahmed Midhat'ın bir gayrimüslim ve sonra da bir kadın için kullanması onun tutucu bir dindar olmadığını gösteriyor.

71 *Age.*, s. 175b-176a.

72 *Age.*, s. 195a-196a; kullanılan kelimeler profesörün fikirlerini Ahmed Midhat'ın maddi-manevi ikiliğiyle ve Sultan Abdülhamid'in teknik-fikir kutuplarıyla uyumlu kılar; Okay, *Ahmed Midhat*, s. 266-268.

da bu görüşü değerlendirmek zordur. Belki profesörün yaşına yorulabilir, ya da Ahmed Midhat'ın Tatarları önemsememesinden, hatta Rusları düşmanlaştırmak istememesinden kaynaklanıyor olabilir.[73] Gottwald'ın Avrupa bilimini eleştirisine gelince, yaşlı profesör pek de önemli bir şarkiyatçı sayılmazdı, yayınları filolojinin ötesine geçememişti. Ne var ki güven verici kelimeleri ve Ahmed Midhat'ın başını öpmesi, ötekici kutuplaşmalar arasında hatırda kalacak bir köprü kurmuştu.

Kongrede Ahmed Midhat'ın en fazla ilgisini çeken şahıs Madam Gülnar'dı. Çok geçmeden asıl adını ve bir kontes olduğunu öğrenmişti, ama Madam Gülnar Ahmed Midhat'tan kitabında asıl adını zikretmemesini rica etti. Yazarımız söz verdi ve ondan önceleri Madam Gülnar diye, sonraları da sadece Gülnar diye bahsetti; bu adlandırma ona bir çeşit Türk kimliği veriyor, aynı zamanda da bu kimliği eşikte bırakıyordu.[74] Acaba

---

73 Madam Gülnar ile Tatarlar üzerine benzer bir konuşma için ayrıca bkz. Ahmed Midhat, *Avrupa'da Bir Cevelan,* s. 445a-447a, bu konuşmanın sonunda Ahmed Midhat, Tatarlar ve İranlılar dahil başka Müslüman halklarla karşılaştırıldığında Osmanlıların üstün bilimsel gelişimini sağladığı için Osmanlı padişahını övüyor; Alexandre Bennigsen ve Chantal Quelquejay, *Les mouvements nationaux chez les Musulmans de Russie* (Paris, 1960), s. 1; Edward J. Lazzerini, "Gadidism at the Turn of the Twentieth Century: A View from Within," *Cahiers du monde russe et soviétique 16* (1975), s. 245-277; Abdullah Battal-Taymas, *Kazan Türkleri* (Ankara, 1966), s. 117vd; François Georgeon, *Aux origines du nationalisme turc: Yusuf Akçura (1876-1934)* (Paris, 1980), s. 16-18 [Türkçe basım: *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri: Yusuf Akçura,* Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1996].

74 Ahmed Midhat, *Avrupa'da Bir Cevelan,* s. 198-199b: "Vakıa Osmanlılığa ait her hususca nâm-ı sahihiniz Gülnar olduğunu kabul ettim." Ahmed Midhat'ın Gülnar'a Madam Gülnar, Gülnar, daha sonra "arkadaş" bile demesi dikkat çekicidir. Kitapta ona hiçbir zaman "Gülnar Hanım" dememesi, kabulünün İslamiyet ile ilgili değil de, sırf "Osmanlılığa ait," sınırlı bir kabul olduğunu gösteriyor. "Arkadaş" demesi, "yeni kadın" imgesinin oluşturulmasında anlamlı olmaktan başka, Ortadoğu'da seyahat eden ve "fahri erkek" muamelesi gören Avrupalı kadınların durumunu akla getiriyor; Helen Wheatly, "From Traveler to Notable: Lady Duff Gordon in Upper Egypt, 1862-1869," *Journal of World History* 3 (1992), s. 93; Woollacott, "'All This Is the Empire'," s. 1007. Daha sonra basında veya yazar olarak kendi kitaplarının başlık sayfalarında, Gülnar'ın adı "Gülnar Hanım" olarak geçiyor, belki kendi isteğiyle; bkz. "Gülnar Hanım, Nam-ı Diğer Madam Olga de Lebedef," *Servet-i Fünûn* 15 (1891), s. 170-173. Fatma Aliye'ye yazdığı mektuplarda Ahmed Midhat ondan Gülnar Hanım veya Gülnar diye bahseder. Örneğin, Gülnar Hanım'ın İstanbul'a bir ziyaretinden söz ederken şöyle yazar: "Gülnar Hanımefendi dostumuz hâlâ bizdedir. Dünkü cuma günü inecek idi oma hava bozduğu için inemedi. Hava düzelinceye kadar da bizde olacaktır. Keşke hava daha çok zaman düzelmese! Aman ne güzel ömür geçiriyoruz. Gündüzleri akşama kadar telif ü tahrir ile ve Fransızca Türkçe kıraat ile zaman geçiriyoruz. Akşamları yemekten sonra bütün familya halkı toplanarak gelsin masallar! Biz kendisine Şark masalları söylüyoruz, kendisi bize Avrupa hikâyeleri söylüyor. Hem artık kardeşliği dahi mertebe-i layıkasına vardırdığımızdan

Ahmed Midhat da Madam Gülnar imgesi üzerinde oynamayı Gülnar'ın kendisi kadar ilginç buluyor muydu? Asıl adı Olga Sergeyevna Lebedeva'ydı (1854-?). Ahmed Midhat'ın ilgisini önce Türkçesinin güzelliğiyle çekmişti. Anlattığına göre Kazan bölgesindendi, ailesi Tatar işçi çalıştırıyor, soylu Tatar aileleriyle görüşüyorlardı, Tatarcayı çoktandır konuşuyordu ve St. Petersburg'a gittiğinde Osmanlıca öğrenmeye başlamıştı. Birçok Avrupa dilini konuşuyor, Osmanlıcada kullanabilecek kadar Arapça ve Farsça biliyordu; ayrıca piyano çalıyor, resim yapıyordu. Osmanlı âdetlerine hayrandı, evde "alaturka elbise" giyiyor, çocuklarının başına fes takıyor, seyahat ederken otelde Türk kahvesi yapabilmek için gerekli malzemeyi yanında bulundurduyordu.[75] Rusçadan Osmanlıcaya çevirdiği bir kitabı Ahmed Midhat'a göstermiş, Ahmed Midhat çevirinin hemen hemen hiç düzeltme gerektirmemesine şaşıp kalmıştı. İstanbul'da yayımlamak için bir kopyasını istediğinde, Madam Gülnar hemen elindeki metni verdi.[76] Ahmed Midhat, Gülnar'ın yazılı Osmanlıcasından başka bir yerde söz ederken, Kırım Tatarlarından Gaspıralı İsmail'in (1851-1914) çıkardığı *Tercüman* gazetesinden hiç de aşağı kalmadığını yazıyordu.[77]

---

bir salonda bizim alaturka uzun oturmoğo yaslanıp uzonmoğa da mezunum." (Atatürk Kitaplığı, Fatma Aliye Evrakı, 14/174, 19 Teşrin-i Evvel 1307/31 Ekim 1891).

75 Ahmed Midhat, *Avrupa'da Bir Cevelan,* s. 173b-174a, 197b, 261b, 529b; A. N. Kononov, *Biobibliograficeskiy slovar' oteçestvennikh tyurkologov, dooktyabrskiy period,* 2.b. (Moskova, 1989), s. 143-145, "Lebedeva, Ol'ga Sergeevna (Gyul'nar-khanum)"; Nazan Bekiroğlu, "Unutulmuş Bir Müsteşrik: Olga dö Lebedeva/ Madam Gülnar," *Dergâh. Edebiyat, Sanat, Kültür Dergisi* 4, No. 46 (1993), s. 8-10. Kononov, s. 143'te Lebedeva'nın modern Tatar edebi dilinin öncüsü ve velut bir yazar olan Kayyum Nasiri (1824-1902) ile okuduğunu belirtir; Bennigsen ve Quelquejay, *Les mouvements nationaux chez les Musulmans de Russie,* s. 38-39; Battal-Taymas, *Kazan Türkleri,* s. 121-128. Kononov'un makalesini çevirdiği için Jitka Maleçkova'ya teşekkür ederim.

76 Ahmed Midhat, *Avrupa'da Bir Cevelan,* s. 196b-199a; B. M. Dantsig, *Blijniy Vostok* [Yakın Doğu] (Moskova, 1976), s. 301; Kononov, *Biobibliograficeskiy slovar',* s. 144: Madam Gülnar 1888'de İstanbul'a giderek Aleksandr Puşkin'in Osmanlıca'ya çevrilen eserlerini yayımlamak istemişti, fakat sansürcüler Gülnar'ın Rus propagandası yaptığından kuşkulanarak kitabın basılmasını yasakladılar; Stockholm'de Gülnar ile tanışan Ahmed Midhat onun yaptığı çeviriyi gözden geçirdi ve İstanbul'da yayımlanmasını sağladı. Puşkin'in Gülnar'ın çevirdiği eserleri *Metel* ve *Pikovaya Dama* idi. *Kar Fırtınası* (İstanbul, 1307/1889-90) ve *Kâğıt Oyunu* (İstanbul, 1309/1891-92) adıyla yayımlandılar; Bekiroğlu, "Unutulmuş Bir Müsteşrik," s. 9.

77 Ahmed Midhat, *Avrupa'da Bir Cevelan,* s. 782b; Alexandre Bennigsen ve Chantal Lemercier-Qeulquejay, *La Presse et le mouvement national chez les Musulmans de Russie avant 1920* (Paris, 1964), 35-46; Lazzerini, "Gadidism at the Turn of the Century," s. 245-277; Hakan Kırımlı, *National Movements and National Identity among the Crimean Tatars, 1905-1916* (Leiden, 1996); Mehmet Saray, *Türk Dünyasında Eğitim Reformu ve Gaspıralı İsmail Bey (1854-1914),* Ankara, 1987; Martin Kramer, *Islam Assembled: The Advent of the Muslim Congress* (New York, 1986), s. 36-54.

Daha sonra, seyahatleri sırasında Madam Gülnar genellikle bütün 19. yüzyıl eğitimli üst sınıf hanımlarında görülen davranışları sergilemişti. Ahmed Midhat'ın dinçliği ve erkenciliği yanında Madam Gülnar uykuya daha çok ihtiyaç duyuyor, sık sık kendini hasta hissediyor, bazı günler otelden hiç çıkmıyordu. Louvre'u gezmek gibi çok istediği şeylerde şaşırtıcı bir canlılık gösteriyor, ama şehri gezmeye pek hevesli olmuyordu. Ahmed Midhat sık sık sıla hasreti çekiyor, oysa Gülnar evini özlüyorsa bile göstermiyordu; Paris'te bir mektup alana kadar da böyle sürüp gitti. Mektupta Gülnar'ın annesi ile göğsü hasta olan ve seyahat etmesi gereken dokuz yaşındaki oğlu Saşa'nın Paris'e geleceği bildiriliyordu. Yaşlı kontes ve küçük çocuk geldiğinde, Madam Gülnar'ın annesinin ve orada olmayan kocasının iradelerine boyun eğişi Ahmed Midhat'ı çok şaşırttı.[78] Örneğin Ahmed Midhat Madam Gülnar'ı Père Lachaise mezarlığını gezmeye davet ettiğinde, annesi "kadınların sinirleri zayıftır, böyle manzaralara dayanamaz" diye bu ziyareti yasaklıyordu. Bir yüzyıl geçtikten sonra Madam Gülnar'ın garipliklerinden hangilerinin kendine ait olduğu, hangilerininse o sırada geçerli cinsiyet, sınıf ya da milliyet faktörlerinden kaynaklandığını bilemiyoruz. 1889'da kadınların giyim tarzı yüzünden de Ahmed Midhat ile aşık atamamış ve bazı günler dışarı çıkmak istememiş olabilir.[79]

Zaten Ahmed Midhat için önemli olan Madam Gülnar'ın bir Türk dostu, arkadaş ve aydın bir yandaş olmasıydı. Gülnar'la beraber gezdiklerinde çok daha fazla öğrendiğini yazıyordu. Müzelerde resimler hakkında "inayet eylediği" bilgiler yazarımız için "bir irşâd-ı azîm hükmünü" almıştı: "Tepeden tırnağa kadar kulak kesilerek ifadât-ı vakıasını adeta hırz-ı can ediyor idim."[80]

---

78 Ahmed Midhat, *Avrupa'da Bir Cevelan,* s. 443a. 545a, 546a, 687a, 726a-727b, 776a.

79 *Age.,* s. 688b. Madam Gülnar'ı sadece yazarımızın gözleriyle görmek, Gülnar'ı anlamaya çalışırken bir adım daha atabilmeyi spekülatif hale getiriyor. Bkz. Mark S. Micale, *Approaching Hysteria: Disease and Its Interpretations* (Princeton, N.J., 1995); ve Carroll Smith-Rosenberg, "The Hysterical Woman: Sex Roles and Role Conflict in 19th Century America," Smith-Rosenberg, *Disorderly Conduct: Visions of Gender in Victorian America* (New York, 1985), s. 197-216, 330-335.

80 Ahmed Midhat, *Avrupa'da Bir Cevelan,* s. 353a, 392a, 574b, 578a. "Tepeden tırnağa kadar kulak kesilerek" imgesinin Freudcu yorumunu bir kenara bıraksak bile, Ahmed Midhat'ın kendini Madam Gülnar'a bağımlı biri gibi tasvir etmesindeki cinsiyet rolü kaymasına işaret etmemiz gerekir. Tersine, Oryantalist söylem, seyahati erkek tekelinde görme eğilimindedir: Woollacott, "'All This Is the Empire'", s. 1022-1025. Ahmed Midhat'ın kültürlü, yaratıcı kadınlara tapınmaya ne kadar hazır olduğu, mektuplarında Gülnar'ı, giderek de Fatma Aliye'yi öz evlatlarına tercih ettiğini söylemesinden belli oluyor. Atatürk Kitaplığı, Fatma Aliye Evrakı, 14/171,

Tanıştıkları resepsiyonda baştan aşağı elmaslara bürünmüştü Madam Gülnar, ama böyle şeyler ve diğer kadınların üstlerinde başlarında ne olduğu umurunda değildi; bilimsel meseleler hakkında konuşmuşlardı. "İki kafanın bu kadar denk olması hakikaten tesâdüfât-ı garibedendir."[81] Paris'teki son gecelerinde Madam Gülnar yazarımıza Osmanlıcadan Rusçaya ve Rusçadan Osmanlıcaya bazı edebi eserler çevirmek planlarını anlatmış ve yardımını istemişti. Kendi çalışmalarının bu işi sonuna kadar götürmeye engel olacağından korksa da Ahmed Midhat reddedemedi; Osmanlılar ve Ruslar, diye yazıyordu, her ikisi de Avrupa'dan birçok şey ödünç aldıkları halde birbirlerine yabancı kalan komşulardı. Ayrıca, sahici meziyetleriyle "câlib-i nazar-ı hayret olan kadınlar ise ... nev-i beşerin en güzel, en nazik, en mukaddesi olan kısmına mensubiyet şerefini muhafaza" ediyorlardı.[82]

Madam Gülnar böylece anlatıya "Ben" ve "Öteki" arasında üçüncü bir özne konumu kazandırmakla kalmamış, "yeni kadın"ın da öncüsü olmuştu.[83] Ancak daha sonra Ahmed Midhat'ın hayal kırıklığına uğradığına dair belirtiler, Madam Gülnar'ın bu imajı ete kemiğe büründürmekteki yararının pek de uzun ömürlü olmadığını gösteriyor.[84] Ne var ki "yeni kadın"

26 Mart 1307/7 Nisan 1891, bunun bir örneğidir: "Şu kadına Avrupa'da tesadüfümde ... hakikaten beğenmiş idim. Meğer benim gördüğüm, takdir eylediğim dereceden de pek ziyade imiş. Hem Hıristiyan hem Moskof olmasa idi sizin kadar da onu seviyorum der idim ama o yabancılık mani oluyor. Lakin sizden sonra sevdiğim bir kadın daha var ise Gülnar'dır demekte asla tereddüdüm yoktur. Ama bu "severim"lerin hükmünde olan ciddiyeti iyi düşünmelidir. Bu sevgi evlat sevdasından hemşire sevdasından daha pek çok âlidir. Çünkü işte otuzdan mütecaviz nüfuslu bir familya babası olduğum halde bir Naci ile bir de Mustafa Refik'ten başkası benim için 'alâniyet-i âlem-i matbuatta medâr-ı fahr olamamışlardır. Aliye ile Gülnar ise bana o fahrı ve onun mucib olduğu zevk-i ruhaniyi kazandırmışlardır ... [B]enim asıl hemşirem asıl kızım oğlum bunlardır. Haksız görmezsiniz ya? Übüvvet ve uhuvvet-i tabiiye behiyet-i [?] adiye âleminde vardır. İnsaniyet âleminde ondan daha âli şeyler bulunmalıdır. Değil mi kızım? Hem Allah'a hem sizlere hamd ederim ki bana işte o âli şeyleri kazandırıyorsunuz ve kazandırdınız. Var olunuz!"

81 Ahmed Midhat, *Avrupa'da Bir Cevelan*, s. 779b.

82 *Age.*, s. 775a-783b. Madam Gülnar gerçekten de Puşkin, Lermontov ve Tolstoy'un eserlerini Osmanlıcaya çevirdi; birkaçı Rus yazarları hakkında olmak üzere Osmanlıca eserler de yazdı; ayrıca en az bir İslami eseri Rusça'ya çevirdi. Ayrıca bkz. Gülnar Hanım, "İslam Kadınlarında Hürriyet" *Kadın* dergisinde no. 12-15 (1324/1909) tefrika edildi; krş. Bekiroğlu, "Unutulmuş Bir Müsteşrik," s. 9; Kononov, *Biobibliograficeskiy slovar'*, s. 144-145; "Gülnar Hanım," *Servet-i Fünûn* 15 (1891), s. 170-173 (1890-1891'de İstanbul'u bir ziyaretinde yaptıklarını anlatıyor).

83 Chatterjee, *Nation and its Fragments*, s. 127.

84 Atatürk Kitaplığı, İstanbul, Fatma Aliye Evrakı 14/ 217, Ahmed Midhat'tan Fatma Aliye'ye 11 Kanun-ı Evvel 1309/ 23 Aralık 1893 ("Hata ile ziyanı yalnız kendisine etmemişdir. Bana da ziyan etmişdir. Zira ben onu Millet-i İslamiyelerinde Avrupa için bir vesile-i neşriye ittihaz etmek emeliyle yetiştirmek istiyor idim. Bunu uçarak sevinerek kendisi de kabul etmiş idi amma sonunu getiremedi."); 14/6, 13 Mart 1310/25 Mart 1894 (Ahmed Midhat, Fatma Aliye'nin yazarlığı aleyhinde dolaşan

fikrine uzun süre çok büyük önem verilecekti. Müslüman Osmanlılar kadınların sadece "iffet ve ismetleriyle" değil başardıklarıyla da "şeref" kazanmalarına henüz alışamamışlardı. Ahmed Midhat'ın anlatısında Madam Gülnar, yıllar sonra Türkiye Cumhuriyeti'nde kadınların kamusal hayata girmesini meşru kılmak için genelgeçer milliyetçi söyleme giren cinsiyetsiz, başarılı kadın imgesinin şaşırtıcı derecede erken ortaya çıkışıdır.[85]

Kongreler ve sergiler Avrupa'sından hiç ürkmeyen Ahmed Midhat için Dr. Boris çokuluslu bir imparatorluğun model tebaası, yaşlı profesör bilgece tarafsızlığın mükemmel bir örneği, Madam Gülnar da başarılı kadın idealiydi. Hem Avrupalıydılar hem de değildiler, Ahmed Midhat'ın anlatısında kültürlerarası bir keşif ve etkileşim "cevelanı"nda ideal öteki benlikler oldular.

❐

Ahmed Midhat'ın "hakiki" Avrupa'da gittiği başlıca yerlerden birinin

bazı iftiraların Gülnar tarafından ziyaretçi Amerikalı kadınlara nakledildiğinden şüphelenerek Gülnar'ı ziyaret ediyor; mülakatta Farisi hocası da hazır bulunuyor: "...Sizin terakkiyâtınızı hikâyeye giriştim. Tasdik yolunda hüsn-i mukabelede bulundu. Buna teşekkürle beraber, '... kadınların hepsi sizin gibi munsıf değildir. Bir takımı da Aliye Hanım'ı istirkaben şöyle söylüyorlar böyle ediyorlarmış'... Aliye Hanım'ın ... fazlını göstererek rükebâsını tekzibe muktedir olduğunu serde başlayınca biraz rengi atarak ve fakat yine tasdikten geri durmayarak Amerikenlerin mülakatını hikâye eyledi ... Size dair olan mübahase üzerine Acem Efendi 'Adem İstanbullu bir kadın o kadar da olamaz ya? Babası kardeşi yardım eyledikleri gibi yardımın asıl büyüğünü dahi Ahmed Midhat ediyor!' demesin mi! Tamam! İşte seyyidesinden şagirdin aldığı fikir! Gülnar yerinden fırlayarak herife karşı müdafaaya başladı. Sizi o kadar senâ eyledi ki Acem mutlaka içinden 'canım sen evvel böyle söylemez idin amma şimdi ne oldu da tebdil-i lisan eyledin?' demiştir. Bunun üzerine ben ... lisan-ı iknâ'ı Acem babaya çevirdim ... Ah! şu münazara üzerine bizde nisvânın mestûr olmayıp mekşûf olmalarını ne kadar arzu eylerdim!"). Madam Gülnar birkaç yıl Osmanlı aydınlarıyla mektuplaşmaya ve onları ziyaret etmeye devam etti; Bekiroğlu, "Unutulmuş Bir Müsteşrik," s. 10; "Gülnar Hanım Madam Olga dö Löbedef," *Kadın* 1, no. 16 (26 Ocak 1324/ 8 Şubat 1909), s. 7-8.

85 Ayfer Karakaya Stump, "The Emergence of a Feminist Nationalist Discourse: A Case Study of *Kadın* Magazine (1908-1909)" Lisansüstü tezi (Ohio State University, 1996); Çakır, *Osmanlı Kadın Hareketi;* Deniz Kandiyoti, "Slave Girls, Temptresses, and Comrades: Images of Women in the Turkish Novel," *Feminist Issues* 8 (1988), s. 35-50; Sibel Erol, "Formation of a Kemalist Female Identity in Turkish Fiction: A Comparative Analysis" (yayımlanmamış makale). Standart milliyetçi tarihyazımının belirlediğinin aksine Türk kadınının özgürleşmesi 1923'te Cumhuriyet'in ilanından sonra başlamamıştır. Ahmed Midhat'ın düşüncesinde, "ciddi" kadın imgesinin geliştirilmesinde bir sonraki adım, imgenin Madam Gülnar'ın egzotik kişiliğinden yerli Fatma Aliye'ye kaydırılmasıdır (bkz. Dipnot 34). Ahmed Midhat Fatma Aliye'nin biyografisini 1893'te yazar. Tarihte büyük ailelerin içinden eğitimli ve başarılı kadınlar yetişmişti; bu anlamda biraz Gülnar'a benzer kadınların uzun —ama zayıf— bir tarihi vardır. Matbaacılığın gelişmesiyle, tam da o sırada, basın böyle kadınlara önemli bir kamusal ses kazandırmaya başlamıştı.

Stockholm'de Grand Hotel'de Landberglerin Sekizinci Şarkiyatçılar Kongresi delegelerine verdikleri davet (3 Eylül 1889). Solda Mısırlı ulemadan biri bir hanımla konuşuyor, ortada iki Cezayirli Kral II. Oscar ile konuşuyor, kralın hemen sağında Kont Landberg var. Önde Kontes Landberg İran delegesi Muhsin Han'ın kolunda, ve tam sağda bir Ermeni delegesi Veliaht Güstaf ile görüşüyor. *Ny Illustrerad Tidning*, 14 Eylül 1889, Stockholm Kraliyet Kütüphanesi.

Doğu'yu diğerinin de dünyayı temsil ettiği düşünülen mekânlar olduğunu belirlemiştik, o halde bu seyahati hakkındaki fikirlerini incelemek için en mantıklı başlama noktası şarkiyatçıların kongresi ve evrensel sergidir.

Stockholm Şarkiyatçılar Kongresi'ndeki paneller ve bildiriler düzeni bize tanıdık gelecektir, ancak kongre günümüzdekilerden daha uzun sürmüştü (1-12 Eylül 1889), bugün alıştığımızdan daha kamusal, daha resmi ve törensel bir niteliği vardı.[86] Kongre önce Stockholm'de, sonra da daha mütevazı ölçülerde Christiania'da (Oslo) açıldı. İsveç-Norveç Kralı II. Oscar (h. 1872-1907) Asiller Meclisi'ndeki[87] açılış ve kapanış oturumlarının başkanlığını yaptı. Belli bir olay için dört düzeydeki kıyafetlerden biri mecburi olabiliyordu, delegeler de koşa koşa otellerine gidip kıyafet değiştiriyorlardı.[88] Sosyal programda, Drottningholm yazlık sarayında Kral tarafından verilen bir gece daveti vardı; geç vakit şarkiyatçıların dönüşünde bütün şehir ışıklandırılacaktı, bir de eski Uppsala'ya gezi yapılacaktı. Uppsala'da, eski İskandinav tanrılarından Thor, Odin ve Freya'nın efsanevi mezarlarında (İskandinavların zamanda ve zeminde uzak olanları benzersiz bir şekilde bir araya getirmeleri) biliminsanlarına, Doğu araştırmalarının geleceğine içmeleri için Vikinglerin âdetince, baldan yapılan ve Ahmed Midhat'ın "idromel" (Fr. *hydromel*) dediği içki boynuzlarda sunulmuştu.[89] Ayrıca,

---

86 Bu, 1873'te Paris'te başlayan bir dizi bilimsel kongrenin sekizincisiydi, 1973'te Paris'te adı Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi oldu, 1997'de Budapeşte'de otuz beşincisi toplandı; Bernard Lewis, *Islam and the West* (New York, 1993), s. 103-104; Ahmed Midhat, *Avrupa'da Bir Cevelan*, s. 117a-301a; Ignaz Goldziher, "Vom Stockholmer Orientalisten Kongress," *Pester Lloyd* (Budapeşte), no. 249, 10 Eylül, 1889 (Eski Semitizm araştırmalarından Malay-Polinezya ve Orta Asya'ya kadar altı oturumda 106 tebliğ sunulmuş, fakat Çin ve Japon araştırmalarına hiç oturum ayrılmamıştı; Goldziher [1850-1921] Budapeşteli çok saygın bir Arapça ve İslam uzmanıydı); Nylander, *Orientalistkongressen*, çeşitli katılımcıların anlattıkları; Haupt, "Report on International Congress," s. 86; R. N. Cust, "The International Congresses of Orientalists," *Hellas: Organe de la Société Philhellénique d'Amsterdam* 6 (1897), s. 342-371; Anouar Louca, "En marge du huitiéme Congrès des Orientalistes," *Cahiers d'histoire égyptienne* 9 (1957), s. 68-80; Baki Asiltürk, "Ahmed Midhat Efendi Müsteşrikler Kongresinde", *Türk Dili*, no. 521 (Mayıs 1995), s. 570-576.

87 Asıl adıyla *Riddarhuset* bu olay için özellikle girişin iki yanındaki bayraklar, hiyeroglifler ve sfenkslerle süslenmişti: Ahmed Midhat, *Avrupa'da Bir Cevelan*, s. 134a-141b, 219b; Nylander, *Orientalistkongressen*, s. 6; *Ny Illustrerad Tidning* (14 Eylül 1889), s. 307.

88 Ahmed Midhat, *Avrupa'da Bir Cevelan*, s. 113a: Acelesi olduğu zaman madalyalarının gündelik elbisesinden frak ceketine çabucak geçirilmesi gibi işlerde yardımcı olsun diye Grand Hotel'de bir hizmetçi tutmuştu.

89 *Age.*, s. 177b-180b; Ignaz Goldziher, "Vom Stockholmer Orientalisten-Kongress," *Pester Lloyd* (Budapeşte), no. 249, 10 Eylül 1889.

garsonların Mısırlı kıyafetine girdikleri bir resepsiyon verilmiş, bir gece de Giuseppe Verdi'nin Aida operası oynanmıştı. Pek memnun kalan bir Mısırlı delegeye göre bu operanın kongreye çok uyduğu "hiç de sır" değildi.[90]

Sosyal olayların bilim işlerini bastırma tehlikesi başgöstermişti.[91] Kongrenin düzenleyicisi Kont Carlo Landberg centilmen bir Arapça uzmanıydı, paralı bir aileye damat olmuştu, İskenderiye'de başkonsolostu ve biliminsanlarının hamisi Kral Oskar'ın kişisel dostuydu.[92] Kontes Landberg, Ahmed Midhat ve diğer resmi delegelerin nazik evsahibesiydi. Ahmed Midhat öyle bir anlatır ki sanki hem Kontes Landberg'in hem de Madam Gülnar'ın kendisine gösterdikleri ilgi iki kontesin arasında terbiyeli bir rekabet halini almış, başkaları da bunu fark etmişti. Kongre sona erdiği sırada Kont Landberg bazı delegeleri gücendirmişti, basında bazı eleştirel yazılar çıkmış, anlaşılan kont da takatinin sonuna gelmişti. Ahmed Midhat'ın anlattığına göre kapanış ziyafetine geldiğinde sarhoştu ve delegeleri daha da gücendiren sözler sarfetmişti.[93] Bu arada, halk için

---

90 Ahmed Midhat, *Avrupa'da Bir Cevelan,* s.145b-157b, 209a-213a; Fikrî, *İrşad,* s. 665-668, 703.

91 Nylander, *Orientalistkongressen,* s. 26, 51-52, 93-94; H. O., "Der achte internationale Orientalistenkongress," *Deutsche Rundschau* 61 (1889), s. 300; Haupt, "Report on International Congress," s. 91: "Toplantının bilimsel niteliği ... İskandinav evsahiplerinin neredeyse aşırı misafirperverliği, özellikle de programa katılanlara aşırı ilgi gösteren turistler [seyreden yerliler] yüzünden epeyce bozulmuştu."

92 Ahmed Midhat, *Avrupa'da Bir Cevelan,* s. 146a; K. V. Zetterstéen, *Carlo Landberg som Orientalist* (Uppsala, 1942), s. 27-30; Sven Dedering, "Landberg, Carl (Carlo)," *Svenskt Biografiskt Lexikon* içinde, Göran Nilzén, yay.h. (Stockholm, 1985-1987), 22, s. 231-233: Landberg (1848-1924) doktorasını Leipzig'de almış (1883), bir İtalyan asalet unvanı elde etmiş (dolayısıyla "Carlo," Ağustos 1884), ve zengin, daha önce boşanmış bir Alman hanımla evlenmişti (Kasım 1884). Landbergler Ahmed Midhat'ın Madam Gülnar ile tanıştığı Grand Hotel'deki resepsiyonu vermişlerdi; Fikrî, *İrşad,* s. 666, ve Ignaz Goldziher, "Vom Stockholmer Orientalisten-Kongress," *Pester Lloyd,* no. 250, 11 Eylül 1889, her ikisi de zengin dekoru ve garsonların gerçeğe uygun kıyafetlerini anlatır, Kahire'deki El-Ezher'de eğitim görmüş olan Goldziher bu kıyafetler için "kusursuz" diyordu.

93 Resmi delegelere gösterilen özel ilgi kongrenin özellikle de ırkçı terimlerle eleştirilmesine yol açmış olabilir. Ahmed Midhat, *Avrupa'da Bir Cevelan,* s. 261b (kontesler rekabeti), s. 208b-213a (Aida temsil edilirken İran delegesi Muhsin Han Kral Oscar ile kraliyet locasında, Ahmed Midhat da yanındaki locada Kontes Landberg ile oturmuştu, Mısır ve Fransa delegasyon başkanları da onların yanındaki locadaydı), s. 220a-222a (Ahmed Midhat, Mısırlı Fikrî Paşa, Fransa'dan Charles Schéfer [1820-1898] ve bazı diğer delegeler saraya, kralın huzuruna davet edilmişler, Ahmed Midhat da birinci sınıf Gustav Vasa nişanıyla taltif edilmişti), s. 331 (son ziyafet). Haupt, "Report on International Congress," s. 88 (Mısır, Hindistan, İran, Japonya ve Osmanlı İmparatorluğu dahil yirmi hükümet resmi delege göndermişti);

kongre bir dünya sergisi kadar eğlenceli bir gösteri halini almıştı. Delegelere yakalarına takmaları için rozetler verilmişti. Böylece her yerde delege oldukları anlaşılıyor, polis ya da görevlilerin yardımına başvurabiliyor, şehir içinde de bedava seyahat edebiliyorlardı. Özellikle egzotik kıyafetli delegeler geçtiğinde muazzam kalabalıklar onları seyretmeye geliyordu.[94]

Profesör Gottwald'a atfedilen kongre değerlendirmesi, diğer kanıtlarla birlikte, kongrenin bilim yönünün yüksek bir standardı sürekli tutturamadığını gösteriyor. O zamanın en önemli bilim adamları katıldığı halde,[95] Ahmed Midhat ve Mısırlı delegeler bazı Avrupalıların ne kadar cahil olduğuna şaşmışlardı.[96] Ahmed Midhat'ın çoğu vakti İslamiyet hakkında yanlış bilinenleri düzeltmekle geçiyordu. Resmi olarak kabul edilen beş Avrupa

---

Fikrî, *İrşad,* s. 703 (opera). 1891'de Landberg bu "akıldan çıkmayacak" günler yüzünden sağlığının hâlâ "bozuk" olduğunu yazarak kendisine yöneltilen eleştirilere atıfta bulunuyor: *Actes du huitième Congrés international des orientalistes, tenu en 1889 à Stackholm et à Christiana,* Bölüm 2 (Leiden, 1893), s. iii-iv.

94 Ahmed Midhat, *Avrupa'da Bir Cevelan,* s. 121b-122a, 134b, 158b, 178b

95 *Age.,* s. 170b-172a, yazarımız Hindolog Oxfordlu Max Müller'den (1823-1900) çok etkilenmişti; Nirad C. Chaudhuri, *Scholar Extraordinary: The Life of Professor the Rt. Han. Friedrich Max Müller,* P. C. Londra, 1974). Kongrede verilen tebliğler için bkz. *Actes du huitème Congrés international des orientalistes;* Ecole des Langues Orientales Vivantes, *Recueil de textes et de traductions publié par les professeurs de l'Ecole des langues orientales vivantes a l'occasion du VIIIe Congrés international des orientalistes tenu à Stockholm en 1889,* 2 cilt (Paris, 1889)

96 Ahmed Midhat, *Avrupa'da Bir Cevelan,* s. 223b-225a: "...antikacının [!] birisi asr-ı saadet-i cenâb-ı risalet-penahîde nâm-ı nâmî-i hazret-i peygamberiye mahsus olarak darb edilmiş meskûkâttandır diye ortaya bir altın çıkarmış ve şimdiye kadar meskûkât-ı kadîme fenni nazarında bu nümûne müşâhed ve malûm olmadığından pek çok kimseler dûçâr-ı hayret olmuş ise de bi'l-ahire keyfiyet vâsıl-ı sem-i ittilâımız oldukta hususi içtimaların birisinde ne asr-ı saâdet-i nebeviyede ve ne de hulefâ-yı râşidîn zamanlarında sikke-i İslamiye darb olunmayıp ilk sikkenin Şam'da darb olunduğu tevârih-i İslamiyece muhakkakâttan bulunduğunu beyân eylediğim gibi (...) yanlışlık tashîh olunmuş ve birçok erbâb-ı tedkîk bundan dolayı meraktan kurtulup memnun olmuştur. Kezalik sarf-ı Arabi'ye dâir olan kitablar meyânında 'Emsile dediğimiz ve eski usûl-i tedrisiyemizce miftâh-ı sarf makamında okuduğumuz kitab Arapça mıdır Türkçe midir?' diye bir mübahase-i garibe meydan alarak Arabça olmasını iddia edenler, 'Bu kitabın bir de şerhi vardır. Kose Efendi nâmında bir zâtın eser-i telifidir. Türkçe olsa idi buna lüzum kalır mı idi?'" (Ahmed Midhat Rusçuk'ta medrese tahsili görmüştü: 206a). Kongrede Arapça bilenler Farsça bilenlerden daha çoktu, ancak çoğu Avrupalı şarkiyatçı inceledikleri metinleri ancak kelime kelime takip edebiliyordu. Ahmed Midhat, kelâm ve sufiliğin Avrupalı İslam bilginlerinin en ilgi duyduğu konular olduğunu, ancak bu alanların ruhuna yabancı kaldıklarını ve Müslüman bilginlerin işbirliğine ihtiyaç duyduklarını yazıyordu; Müslümanlar da Avrupalılarla çalışarak bir şeyler öğrenebilirlerdi.

dili ve "Doğu" dillerinde verilen bildiriler de göz önüne alınınca kongre adeta bir "Babil Kulesi"ydi. Ahmed Midhat bir oturumun başkanlığını yaptığında, Arap araştırmalarıyla ilgili bildirileri anlamadıklarından şikâyet eden Mısırlı delegeler için Arapçadan ve Arapçaya çeviri yapmaya özen göstermişti. Anlaşılan dinleyiciler sonuçtan memnun kalmıştı.[97]

Kongre hakkındaki görüşlerinde bugünkü oryantalist karşıtı eleştiriler gibi sert olmayan Ahmed Midhat, görüp dinlediklerinden zevk alıyordu. Sorunlara da neyse ki iyi niyetle yaklaşıyordu. Landberg'in kongre vasıtasıyla sadece Avrupa Doğu araştırmalarını değil Doğu'nun bilimsel gelişmesini de teşvik etmek istemesini, kongreye Doğulu biliminsanlarını sadece Avrupa'da bilimin ne kadar gelişmiş olduğuna hayran kalmaya değil bu projeye katılmaları için davet etmesini,[98] katılanlardan bir kısmı onaylıyordu, ama bu görüşü paylaşmayanlar da vardı ve bunlar, bazen de ırkçı terimlerle, "Doğulu" delegelerin bilimsel nitelikten yoksun olduğunu ileri sürüyorlardı.[99]

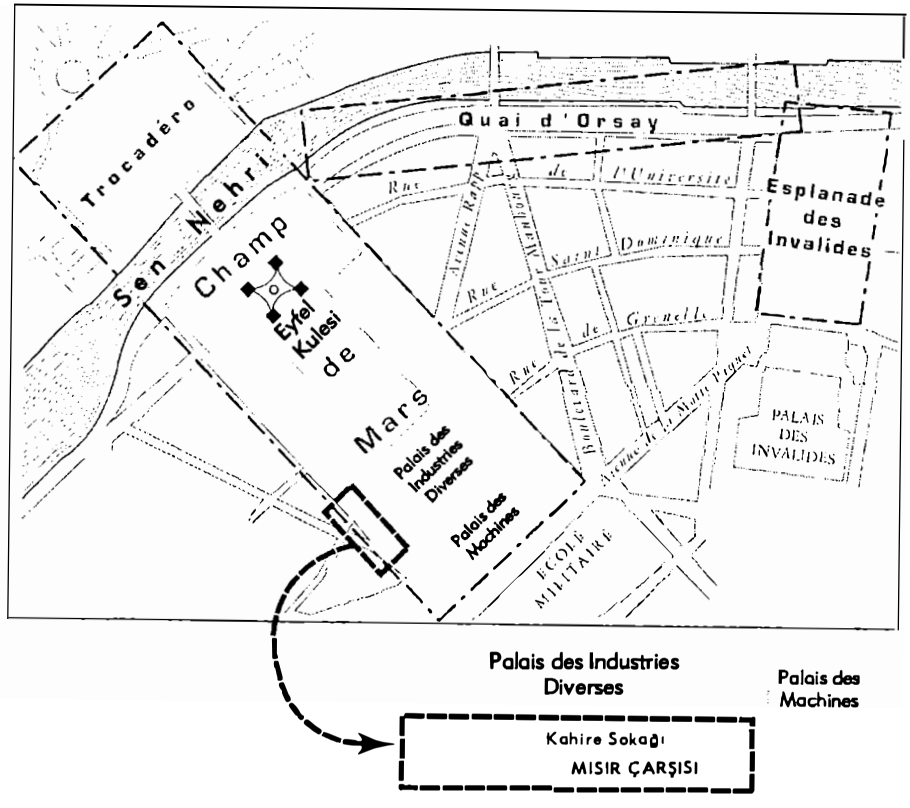
Stockholm Kongresi'nde, birçok farklı kültürel değer bir arada olup resmi program her ziyaretçinin deneyimlerini kontrol edemiyordu; Paris'teki 1889 Exposition Universelle'de ise her şey çok daha yoğundu. Herhangi bir gözlemcinin sergisinin hepsini birden sindirmesine imkân yoktu; Osmanlı sansüründen geçecek bir yazıda sergisinin bazı yönlerinden bahsedilemezdi. Bu *Exposition tricolorée* aynı anda Fransız Devrimi'nin yüzüncü yılını kutluyor (Ahmed Midhat kesinlikle bunun lafını edemezdi), Fransa Üçüncü Cumhuriyetinin sağlamlaşmasını gösteriyor, Avrupa güçlerinin sömürgeleri üzerindeki hâkimiyetlerini sahneliyor, sanat ve teknolojideki son ilerlemeleri sergiliyor, birçok ülkeden gelen ziyaretçi ve sergicileri bir araya getirerek ulusların bir araya gelmesine yardım ediyor-

---

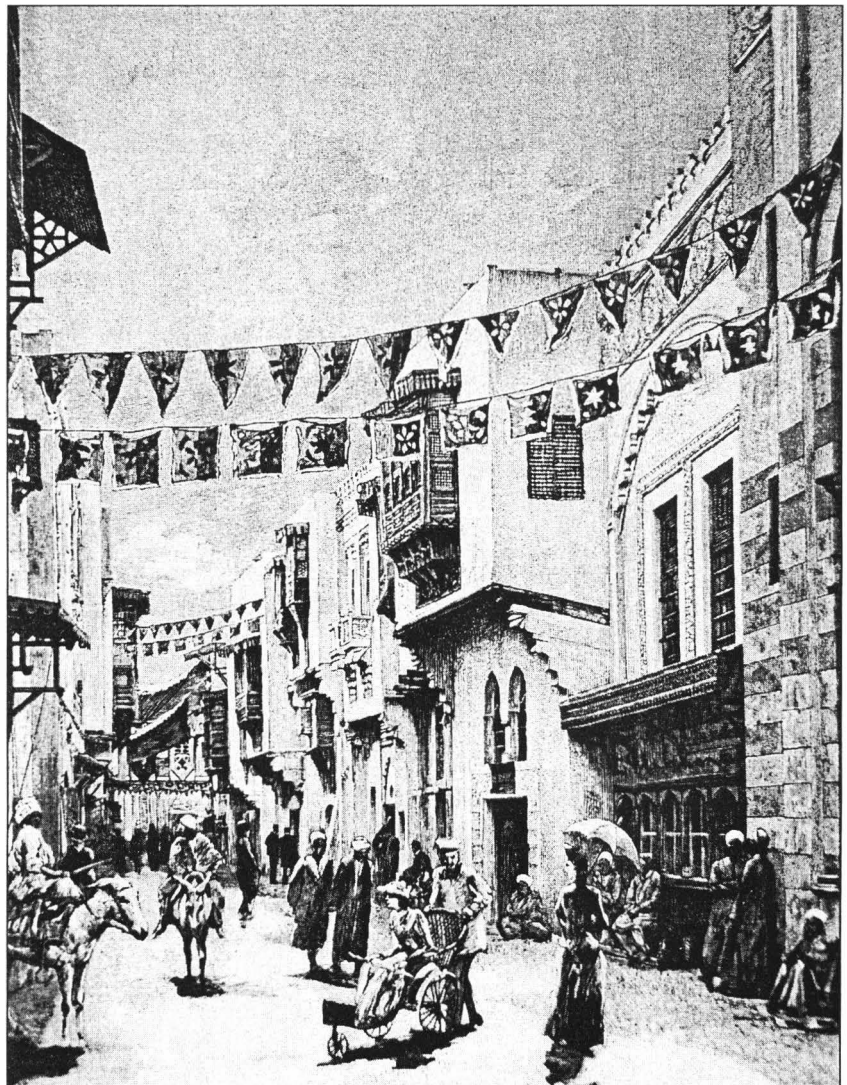
97 Ahmed Midhat, *Avrupa'da Bir Cevelan,* s. 144a, 160b-164a; Fikrî, *İrşad,* s. 655-658: babası Fikrî Paşa Hassan b. Sabit'in şiiri konusunda Arapça bir konuşma yapmıştı (ö. 674); Ahmed Midhat bu konuşmayı Fransızca özetlemişti; ardından Hollandalı ünlü Arapça uzmanı Michael Jan de Goeje (1836-1909) ve Fikrî Paşa tartışmışlardı. Goldziher, "Vom Stockholmer Orientalisten Kongress," *Pester Lloyd,* no. 249, 10 Eylül 1889, Arapça yedi tebliğ verildiğini belirtir.

98 Ignaz Goldziher, "Vom Stockholmer Orientalisten-Kongress," *Pester Lloyd,* no. 204, 6 Eylül 1889; no. 249, 10 Eylül 1889; no. 254, 15 Eylül 1889 (Landberg'i meslek ve Şark ve Garp bilim insanlarının birbirini tamamlamaları hakkında "güçlü fikirler" yarattığı için över); Nylander, *Orientalistkongressen,* s. 34-36; Haupt, "Report on International Congress," s. 88, 91.

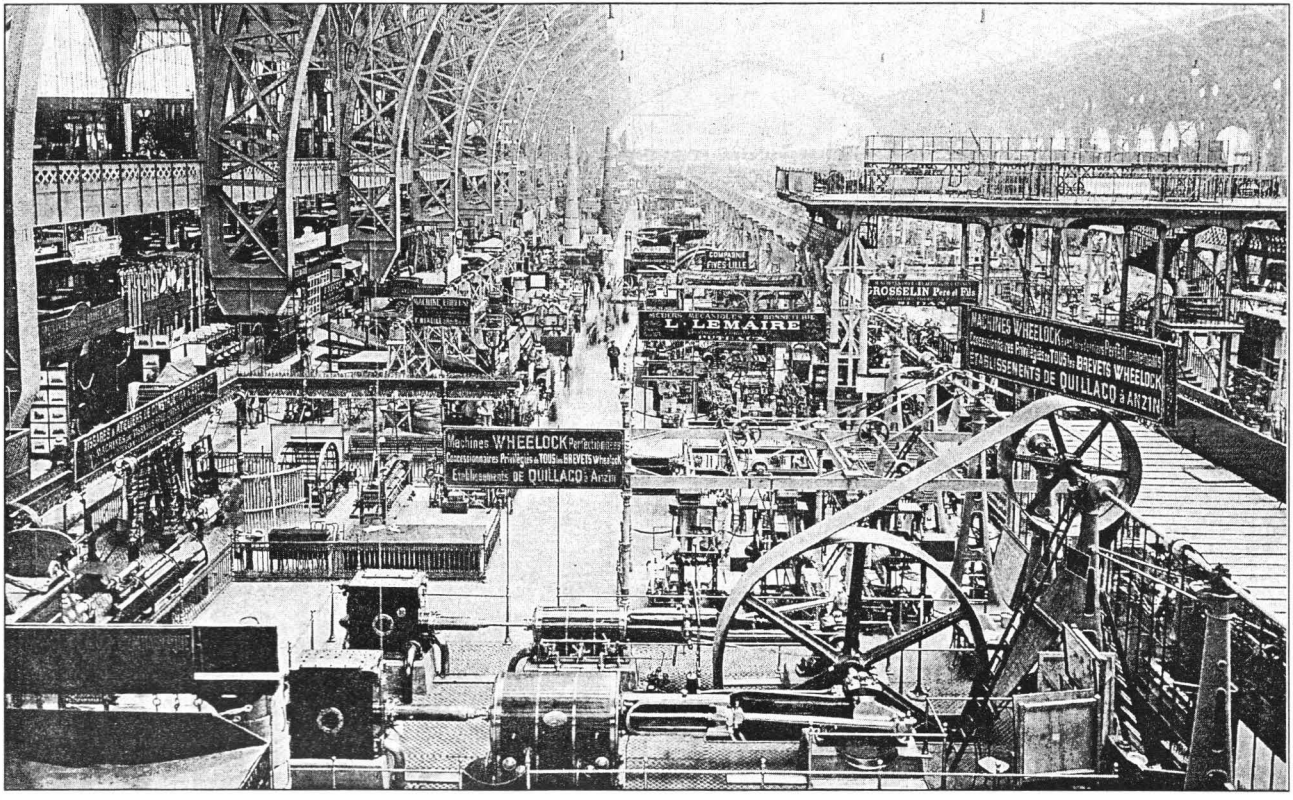
99 H. O., "Orientalistencongress," s. 300; Nylander, *Orientalistkongressen,* s. 70-74 (Berlin'den A. Weber'in yorumları, "o Müslüman suratlarda ... zekâ pırıltısı pek yoktur" sözleri dahil), s. 116 (R. Rost); Mitchell, *Colonising Egypt,* s. 2.

Paris, Exposition Universelle, 1889 yerleşim planı. Büyütülmüş kısım Kahire Sokağı'nı gösteriyor. Musée d'Orsay, *1889: La Tour Eiffel et l'Exposition universelle* (Paris, 1989), s. 254, 260-261'deki haritalar esas alınarak hazırlanmıştır.

Kahire Sokağı, Exposition Universelle, Paris, 1889. Eski Kahire'nin bu yeniden canlandırılmasını bir Fransız girişimci yaratmıştı. Sokak, Mısır'dan getirilen özgün yapı malzemesiyle süslenen cephelerden ibaretti. Mısırlı zanaatkârlar çalışıyor, turistler eşeklere binip geziyor, kahvehanede dansözler göbek atıyordu. Sergide gezmeyi kolaylaştırmak amacıyla tekerlekli sandalyeler hizmete sunulmuştu; ortadaki kadın bunlardan biriyle geziyor. William Walton, *Chefs-d'oeuvre de l'Exposition Universelle de Paris, 1889* (Philadelphia ve Paris, 1889), s. xx.

Paris sergisinde Makineler Sarayı'nın içi. ABD Kongre Kütüphanesi, LC-USZ62-102668.

du ve 32 milyon ziyaretçinin gezdiği bir eğlence fuarıydı.[100] Muazzam bir bölgede kurulmuştu, uzun bir alan Trocadéro'dan Champ de Mars'ın en ucuna kadar gidiyordu, daha kısa bir alan Esplanade des Invalides boyunca, bu ikisini birleştiren dar bir şerit de Quai d'Orsay boyunca uzanıyordu.[101] Dolayısıyla Paris'in en önemli açık alanlarında, bir kısmı geçici olacağı niyetiyle yapılan sergi binaları yer almıştı. Serginin en önemli yapıları Eyfel Kulesi ile demir ve camdan yapılmış fütürist bir yapı olan Palais des Machines'di (Makineler Sarayı).[102] Büyük plana göre —ikili ötekicilik cisimleştirilerek— en büyük ve en güzel yerler Avrupa'nın ne kadar ileri olduğunun sergilenmesine ayrılıyor, geri kalan kısımlarda da dünyanın diğer kısımlarının ne tuhaf ve pitoresk olduğu gösteriliyordu.[103]

Ne kadar azimli bir gözlemci olursa olsun, Ahmed Midhat'ın her şeyi anlatmasına imkân yoktu. Onu okuyan, o sırada Buffalo Bill'in Vahşi Batı gösterisinin Paris'te olduğunu, ya da bazı Asya kültürü sergilerini gezen Paul Gauguin ya da Claude Debussy gibi yaratıcı sanatçıların "kendi ... kültürlerini bir yana itip başka bir kültürü kucaklayacağını" asla bilemezdi.[104] Ahmed Midhat sömürgelerdeki köylerin Paris'te kurulmasıyla hiç

---

100 Pascal Ory, *L'Expo universelle* (Brüksel, 1989); Smithsonian Institution Libraries, *The Books of the Fairs: Materials about World's Fairs,* 1834-1916, *in the Smithsonian Institution Libraries* (Chicago, 1992), s. 1-62, 136-142; Paul Greenhalgh, *Ephemeral Vistas: The Expositions Universelles, Great Exhibitions and World's Fairs, 1851-1939* (Manchester, 1988), s. 37; Richard D. Mandell, *Paris 1900: The Great World's Fair* (Toranto, 1967), s. 17-24; Timathy Mitchell, "The Warld as Exhibitian," *Comparative Studies in Society and History* 31 (1989), s. 217-236; Çelik, *Displaying the Orient;* Utz Haltern, "Die 'Welt als Schaustellung': Zur Funktian und bedeutung der internatianalen Industrieaustellung im 19. Und 20. Jahrhundert," *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte* 60 (1973), s. 1-40; Christian Beutler, *Weltaustellungen im 19. Jahrhundert* (Münih, 1973), s. 176-183.

101 Musée d'Orsay, *1889: La Tour Eiffel et l'Exposition Universelle* (Paris, 1989), s. 254, 260-263, 266-267 (harita ve mekân planları).

102 Roland Barthes ve André Martin, *La Tour Eiffel* (1964); *Musée d'Orsay,* 1889, s. 164-195; Stuart Durant, *Palais des Machines: Ferdinand Dutert* (Landra, 1994); Jahn W. Stamper, "The Galerie des Machines of the 1889 Paris World's Fair," *Technology and Culture* 30 (1989), s. 330-353; Miriam R. Levin, *When the Eiffel Tower Was New: French Visions of Progress at the Centennial of the Revolution* (South Hadley, Mass., 1989). Ahmed Midhat Eyfel Kulesi'nden pek istifade edememiş, yükseklerden korktuğu için ikinci kattan yukarı çıkmamıştı (*Avrupa'da Bir Cevelan,* s. 537a-540a).

103 Çelik ve Kinney, "Ethnography and Exhibitionism," s. 36.

104 Greenhalgh, *Ephemeral Vistas,* s. 218-219; Roy Howat, "Debussy and the Orient," *Recovering the Orient: Artists, Scholars, Appropriations* içinde, Andrew Gerstle ve Anthony Miller, yay.h. (Chur, İsviçre, 1994), s. 45-81; Schick, *Erotic Margin,* s. 160-161 (Gauguin hakkında); Çelik, *Displaying the Orient,* 3-5. Bölümler.

ilgilenmemişti.[105] Sömürge halklarıyla hiçbir dayanışma göstermemiş, onlara gülmeye Avrupalılar kadar hazır olmuştu:

> Perde açıldıkta saha-i temâşâ üzerinde kuzgûni siyah üç erkek ile yedi kadın görüldü. Erkeklerin birisi kabak, diğeri kavala şebih bir düdük ve üçüncüsü ne santura ne kanuna benzemeyen ve onlardan başka da hiçbir şeye teşbih edilemeyen bir saz çalıyor idi. Kadınlardan birisi daire ve diğeri de testisi bakırdan mamûl bir darbuka çalıp ötekiler raksa hazır ve amâde bulunuyorlar idi. Afrika konsertosuna işte bu sazların velvelesine zamîmeten bir de acîb ü garîb şarkı ile bed olunarak [başlayarak] kadınlar dahi ellerini ayaklarını çarpıtıp kaşlarını, gözlerini, dudaklarını türlü harekâtla tahrikten ibaret bir raksa koyuldular ki erbâb-ı temâşâ gülmekten çatlayacak dereceye geldiler. Biz dahi kendimizi zabtedemeyerek gözlerimiz yaşarıncaya kadar kahkahalarla güldük.[106]

Ahmed Midhat'a göre aslında bu bir dünya sergisi değil, Avrupa'nın ilerlemesini ve onunla karşılaştırıldığında Osmanlı'nın nerede olduğunu ölçmek için bir sosyal Darwinci cetveldi.

Stockholm'de olduğu gibi bazı şeylerden hoşlanıyor, bazılarındansa hoşlanmıyordu. En beğenmediği yer, Rue du Caire, Kahire Sokağı'ydı. Timothy Mitchell'ın çok yakınlarda bu sahne üzerine yazdığı etkili eleştirinin tersine Ahmed Midhat'ın itirazı sokağın bütününe değil, belli bir yönüneydi. Bir Fransız girişimcinin yaptığı Kahire Sokağı, bina cepheleri ve birkaç küçük binadan oluşan 25'e 160 metrelik bir sokak manzarasıydı. Hakiki yapı elemanları öylesine bir araya getirilmişti ki gayet eski ve tozlu görünüyorlardı.[107] Kendi işleriyle meşgul Mısırlı esnaf sokağı canlandırıyor, bu arada ziyaretçiler eşeklere binip sokakta gezebiliyorlardı.[108] Ahmed Midhat ne bu eski ve egzotik Oryantalist karmaşaya saldırdı ne de

---

105 Ory, *L'Expo universelle*, s. 88, 99-106; Greenhalgh, *Ephemeral Vistas*, s. 82-109.

106 Ahmed Midhat, *Avrupa'da Bir Cevelan*, s. 806a-808b (Ahmed Midhat Paris'ten dönen bu Sudanlı dansçıları Paris'te değil, daha sonra Cenevre'de, Dr. Boris ile beraber seyahat ederken görmüştü); krş. 438a (Ahmed Midhat Berlin Etnografya Müzesi'ndeki Afrika sergisini "tuhaf" bulmuştu).

107 Fikrî, *İrşad*, s. 128: "toz rengi" ya da "tozlu" *(muğber)*, Mitchell'ın *Colonising Egypt*'ta (s. 1) belirttiği gibi "kirli" değil. "Kirli," girişimci Baron Delort'un Kahire'yi bakımsız gibi göstermeye çalıştığını ima ediyor; "tozlu" iki yanı çöl olan kadim bir şehrin gerçekçi bir görünümünü vermek için çaba harcandığını gösteriyor: "öyle ki badanayı toz rengi yaptırttı."

108 Mitchell (*Colonising Egypt*, s. 1; "World as Exhibition," s. 217), sokakta çalışan zanaatkârların "Doğulu gibi giyinmiş Fransızlar" olduğunu söylüyor. Kaynağı Fikrî ise (*İrşad*, s. 128-133) zanaatkârların, eşeklerin ve eşekçilerin Mısır'dan geldiğini açıkça belirtiyor. Ahmed Midhat, *Avrupa'da Bir Cevelan*, s. 526a-527a; Çelik, *Displaying the Orient*, s. 70, 75-78 (Mitchell'ı zikreder); Musée d'Orsay, 1889, s. 109 (sokakta 160 Mısırlı çalışıyordu), s. 261 (harita).

içinde dansözlerin göbek attığı kahvehanenin önünde bir cami cephesi olduğundan söz etti.[109] O, tamamen dansözlere odaklanmıştı:

> Sergi-i umûmideki Mısır sokağı Fransa ahlakiyûnunu büyük büyük itirazlara mecbûr eylemiş bir yerdir. Zira sergiyi temâşâ edenlerin en mergûb müracaatgâhları burası olup sebeb-i rağbet ise ne Mısır'dan sevk edilen mamûlât-ı sınaiye ne eşekler ve eşekçiler ve ne de orada yapılmış olan Mısırkâri binaların letâfet-i mimariyesi değil belki yalnız hanende ve rakkase karıların teganni etmeleri ve göbet atmaları kaziyesinden ibaret bulunmasıdır. Bu karıların hemen kâffesi kendilerine birer Müslüman ismi takınmışlar ise de hiç birisinin İslam'dan olmadığı mertebe-i tahakkuktadır. En çoğu Tunus ve Mısır'ın Yahudi karılarından ve birazı Mısır'ın Kıbtiyelerindendir. Bu karıların türlü evzâ' ve harekâtla vücûdlarını bi't-tahrik raks etmeleri bizim buralarca dahi müstahsenâttan addolunacak şeyler olmayıp hatta Tunus'ta ve Mısır'da bile raksın bu türlüsünü görmek bunlara mahsûs olan bazı hücra yerlere gitmeye vâbeste olduğu ve bu temâşânın bir nevi sefahat sayıldığı malûmdur. (...) Fransızların "balet" denilen oyuncu kızları hemen çırçıplak zann olunacak sûrette dar fanilalar ve tüller, bürümcükler ile telebbüs ederek tiyatrolar saha-i temâşâlarında birer bacaklarını nevbet nevbet başlarından yukarıya kadar kaldırmak derecesindeki evzâ' ve harekâtıyla Mısır rakkaselerinden daha az mı yoksa daha çok mu müherrik olduklarını elbette kârilerimiz takdir etmişlerdir. Bizim burada asıl enzâr-ı mülahazaya arz edeceğimiz şey Avrupalıların şu Mısır ve Tunus raksları-
> na çıldırasıya bir rağbetle can atmaları kaziyesidir...[110]

Parislilerin bu dansları saatlerce üst üste seyretmeleri Ahmed Midhat'ı çok şaşırtmıştı. Rakkaselerin en meşhuru güzel Fatma "Tunuslu bir Yahudi çengisi"ydi. Bir güzellik müsabakasında birinci olmuştu ve "bir yassı kadayif cesametinde olan" altın madalyasını göğsünde taşıyordu. Fatma "kendisini bir kucak canfes ve bürümcük içine gark etmiş"ti fakat "sinesi, ensesi, kolları meydandaydı!"[111] Ahmed Midhat "nisvân-ı şarkiyenin hiç-

---

109 Ahmed Midhat, *Avrupa'da Bir Cevelan,* s. 504b-505a ve 1023a. Kendi Oksidantal ötekiciliği yüzünden eski ve otantikin benzer şekilde aynı yerde bir araya gelmesini Avrupa şehirleri hakkında bir "kural"a dönüştürmüştü: Seyyah için görmeye değer olan eski şehirdir.

110 Ahmed Midhat, *Avrupa'da Bir Cevelan,* s. 526a-527b. Mısırlı ve Tunusluların Ahmed Midhat'ın sosyal Darwinci evrim merdiveninde Osmanlı Türklerinden (ve anlaşılan Ruslardan) daha aşağıda olması dikkat çekicidir, belki Stockholm'de tanıştığı Mısırlılardan pek söz etmemesinin de sebebidir. Yukarıda sözünü ettiğimiz Sudanlı dansçılara gösterdiği tepkiye bakılırsa Sudanlılar merdivenin daha da aşağılarındadır.

111 Yahudi olduğunu belirtmesinin amacı iffet ve mestûriyet gibi İslami kriterlere uymasının beklenmeyeceğini göstermek olabilir. Aynı sebeple Ahmed Midhat'ın ve diğer Ortadoğulu öncü yazarların romanlarında gayrimüslim kadınların önemli rolü vardır: Okay, *Ahmed Midhat,* s. 159-166; Joseph T. Zeidan, "The Image of the Jew in the Arabic novel, 1920-1973," *Shofar* 7 (1989), s. 58-82.

bir sınıfında bu kıyafeti kimse görmemiştir" diyordu. Ona göre Kahire Sokağı bir temsili şiddet alanıydı, ancak şiddet cinsiyet konularına odaklanıyordu ve bu konuların yanlış temsili Oksidantalist eleştirmene bir silah sunuyordu.[112] Ahmed Midhat'ın Stockholm'de tanıştığı Mısırlılardan Muhammed Emin Fikrî (yazdığı Arapça seyahat kitabı Mitchell'ın eleştirisinin kaynağıydı) aslında Kahire Sokağı'nı ve rakkaseleri Ahmed Midhat'tan daha çok beğenmiş, yine de bazı eleştirilerini dile getirmişti.[113]

Ahmed Midhat'ı en çok ve olumlu etkileyen Makineler Sarayı'ydı. "Bir sergide görülebilen en son büyük mühendislik deneyi"[114] denebilecek bu yapının çatısı kemerlerle desteklenmişti. Bu kemerlerin her biri iki bükül-

---

112 Çelik ve Kinney, "Ethnography and Exhibitionism," s. 43, *la belle Fathma*'nın da bir resmi var; Çelik, *Displaying the Orient*, s. 23, 25, 26, 76, 77, Kahire Sokağı'ndan başka sahneler; Çelik, 1893 Chicago Sergisi'ndeki Kahire Sokağı'nı da anlatır.

113 Mitchell'a (*Colonising Egypt*, s. 1) göre, Kahire Sokağı "Mısırlı ziyaretçileri iğrendirmiş" ve sokağın "uzağında" durmuşlardı, "en utandıkları" şey de cami cephesinin ardında bir kahvehane olmasıydı, bu kahvede (Fikrî, *İrşad*, s. 136'dan) "Mısırlı kızlar genç erkeklerle dans ediyor, dervişler dönüyordu." Ancak Fikrî sokağı ayrıntılarıyla ve olumlu bir üslupla anlatır, eleştirileri belli noktalara yöneliktir. Sokak "çok çekiciydi," "Şark üslubundaki" bir kahvehane gibi kurulan çadır "görülmemiş bir ihtişama sahipti" (bkz. s. 128-129); girişimci Mısırlı tacire övgü (s. 129-132), bu tacirin Kahire Sokağı'ndaki malla dolu dükkânı (fuar planındaki "Mısır Çarşısı" mı?) Paris'teki Mısırlıların buluşma ve mektuplarını alma yeriydi; s. 136'da hiç de tepki göstermeden caminin sadece dıştan cami olduğunu "başka bir şey değil", içinde "Mısırlı rakkaseler için" bir kahve yapıldığını, "kölelerin" (*'abîd*, Sudanlılar mı?) raksettiğini ve dervişlerin döndüğünü anlatır; kadın ve erkeklerin birlikte dansettiğini söylemez; s. 232-233'te yukarıda bahsedilen çadırda seyirciler rakkaselerin hareketlerine ve "eski Mısırlı tarzındaki" kıyafetlerine hayretle bakarlar, bir Mevlevi dervişi de dönüp durur; s. 346-347'de "güzel Fatma"nın Tunuslu bir Yahudi olduğunu belirterek Şark tarzında giyinmiş olduğunu söyler ve hiç de kınamadan göğsünü örten tülün "altındakini gizlemediğine" dikkat çeker, böyle bir güzelliği yarattığı için Allah'a şükrederek bitirir. Eleştirileri için bkz. s. 233: Çadırdan çıkarken, Avrupalıları rakkaselere abartılı tepki gösterdikleri için, kendisini ve diğer Mısırlıları o çadıra girdikleri için, dervişi de tarikatine hiç uygun olmadığı halde öyle bir yerde "dans" eder gibi bir şey yaptığı için eleştirir; seyircilerin çok yeni bir şey görme gibi bir bahaneleri vardı; Mısırlı seyyahların bahanesi Mısır'da böyle yerlere sadece ipsiz sapsızlar gittiği halde burada saygın insanların da gitmesiydi; dervişin bir bahanesi olamazdı; s. 374-376: Kahire Sokağı'nın yanındaki muazzam Palais des Industries Diverses'in içindeki Mısır sergisini İran ve Fas sergileriyle karşılaştırarak Mısır hükümetinin ve halkının neden ülkelerinin mallarını göstermek için çoba harcamadıklarını sorar ve dışarıdaki Kahire Sokağı'nın karmaşasına dönmeyi tercih ettiğini söyler. Stockholm'de de aynı yazar benzer şekilde onaylar; Nazik Saba Yared, *Arab Travellers and Western Civilization*, Sumayya Damluji Shahbandar, çev. Tony P. Naufal ve Jana Gough, yay.h. (Londra, 1996), s. 73, 82, 97-98, 108-109, 110, 114, 121; Louca, *Voyageurs et écrivains egyptiens*, s. 199-203.

114 Greenhalgh, *Ephemeral Vistas*, s. 155.

müş demir hatıldan yapılmıştı. Tabana ve yukarıda birbirlerine değdikleri yerde oynar olan bu hatılların meydana getirdiği kemer 110 metrelik açıklıkla rekor kırmıştı. 420 metre uzunluğundaki bu binanın kapsadığı muazzam alanda her boydan makineler, hatta lokomotifler sergileniyordu:

> ...yekpare bir salon halinde ise de dört tarafı otuz metro kadar arzında şirvan ile muhâttır ki birçok küçük makineler dahi bu şirvanlara yerleştirilmiştir. Şirvanların arasında kalan açıklık boyunca bir de cisr-i seyyar [seyyar köprü] yapılmıştır. Bu cisr-i seyyar tamam şirvanlar irtifaına müsavi gayet muhkem demir çardaklar üzerinde bir baştan bir başa kadar kızak gibi kayıp seyir ve hareket eder. Öyle bir suret-i acibede ki demir çardak dediğimiz iki cenahlı demir yol makine galerisini şekl-i tulanîsince boylu boyuna kat' ederek cisr-i seyyarın da iki uçları bu demir yolları üzerine mevzû [konulmuş] olduğundan yer altından gizli makineleri ve onlara merbut teller vasıtasiyle koca bir sal cesametindeki cisr yavaş yavaş galerinin bir başından diğer başına kadar kaydırılıp götürülür. Bunu inşadan maksat erbâb-ı temâşâyı galerinin zeminine konulmuş olan makinelerin üstünden geçirterek gerek onları ve gerek şirvanlarda mevzû olan eşyayı bir nazar-ı şâmil ile temaşa ettirmektir. Binaenaleyh cisr-i seyyar benim bulunduğum terasaya takarrub edinceye kadar dürbîn ile galerinin her tarafını temâşâ eyledikten sonra bu cisr-i seyyara da binerek ve galeriyi boylu boyuna onun revş-i ahestesiyle gezerek gerek dürbîn ve gerek gözlük ile temâşâmı ikmal eylemiş idim.[115]

Asansörlü, hem elektrik hem de gazla aydınlatılan Palais des Machines ileri teknolojinin doruğuydu. Aslında bütün sergi elektrik ve gazla aydınlatılmıştı, fıskıyelere fışkıran suları renklendirmek için elektrik ampulleri takılmıştı, Eyfel Kulesi tepeden tırnağa aydınlatılmıştı, geceleri tepesinden üç renkli spotlar şehri ışığa boğuyordu.[116]

Makineler Sarayı'nda "cisr-i seyyar"lar çok etkileyici olsa da Ahmed Midhat'ı asıl büyüleyen "...bizim memlekette peydâ ve istimali kabil olan küçük ve ucuz ve nafi' makineler"di. "... kazzazlığa, örmeciliğe, nakışçılığa, dikişçiliğe," ayakkabıcılığa, matbaacılığa ve ev işlerine ait makineleri inceliyordu. Hemen işin ekonomik yönünü düşünerek bin franklık bir "gaytan ve şerit" makinesinin bir ailenin geçimini temin edebileceğine işaret etmişti. İstanbul zanaatkârları Paris'e gönderilseler Osmanlı sanayiini canlandırabilecek ne makineler satın alabilirlerdi.[117]

❐

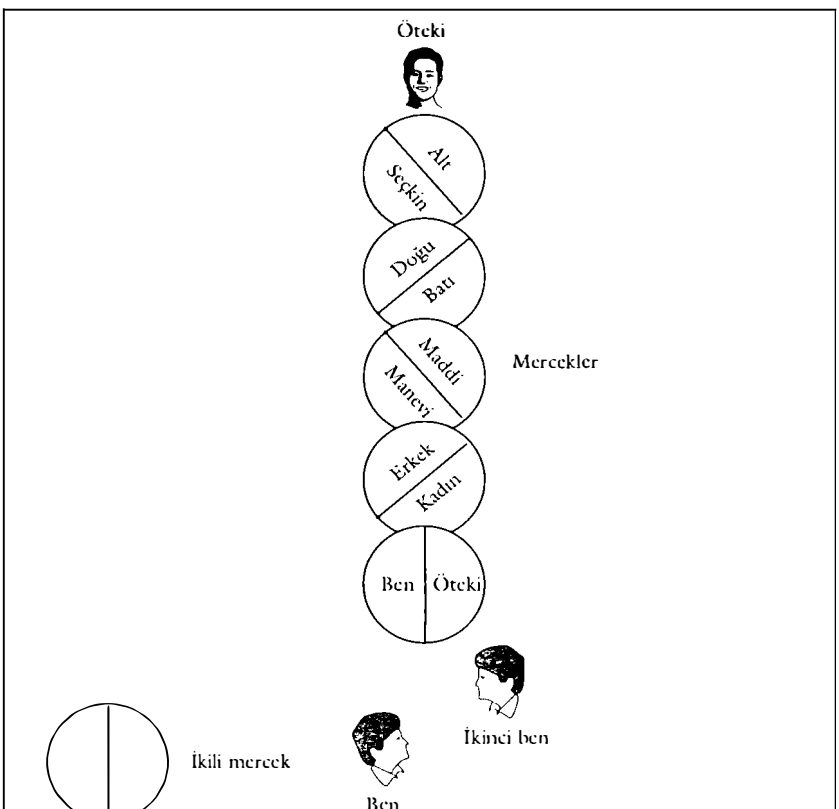
---

115 Ahmed Midhat, *Avrupa'da Bir Cevelan,* s. 496b, 649b-650b; Musée d'Orsay, 1889, s. 164-195; Durant, *Palais des Machines,* s. 40'ta *pont roulant électrique*'i gösterir.

116 Musée d'Orsay, 1889, s. 34-35; Halid Ziya Uşaklıgil, *Kırk Yıl* (İstanbul, 1969), s. 263; Beutler, *Weltaustellungen,* s. 194-198; Fikrî, *İrşad,* s. 207-208.

117 Ahmed Midhat, *Avrupa'da Bir Cevelan,* s. 649b-654b, 677a-683a; zanaatkârların Paris'e gitmelerinin zorunlu olarak devletin teşvikine bağlı olması tam bir Osmanlı

Ahmed Midhat'ın değerlendirmeleri özellikle kongre ve sergi üzerinde yoğunlaşmış olmakla birlikte, Avrupa'nın maddi ve manevi ilerlemesini ölçme çabası bütün anlatısına hâkimdi. Avrupalı Öteki'yi maddi-manevi karşıtlığı temelinde değerlendirmek, Osmanlı-Müslüman Ben'i aynı kavramlarla düşünmek demekti. Ancak bunu yaparken, tekabül eden katego-

Grafik 1. Üzerinde Ben-Öteki, Erkek-Kadın, Maddi-Manevi, Doğu Batı, Seçkin-Alt yazılı olan ikili merceklerart arda dizilmiştir. Ben ile İkinci Ben bu merceklerdizisinin karşı ucunda bulunan Öteki Ben'e doğru bakıyorlar. İkinci Ben, merceklere Ben'den daha yakın durduğundan, Ben merceklere doğru bakarken, hem ikinci Ben'i, hem de ikisinin merceklere yansımalarını görür.

varsayımıysa da, yazarımızın bireysel girişimi savunmasıyla çelişir. Makineler hakkında söyledikleri Osmanlı sanayiindeki gelişmeleri bildiğini gösterir: Halil İnalcık ve Donald Quataert, yay. h., *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300-1914* (Cambridge, 1994), s. 888-933.

rilerine farklı değerler yüklenen ikili değil dört-bölümlü bir analitik tablo oluşturur. Şimdiye kadar söz edilen kategorilere Doğu-Batı, seçkin-seçkin olmayan gibi değişkenler, Madam Gülnar ile cinsiyet konuları da katılırsa, aslında ikiliklere dayalı analitik bir tablonun hücrelerinin süratle çoğalabileceği anlaşılır.

Böyle bir incelemeyi sıraya dizilmiş ikili merceklerle temsil edebiliriz. Her mercekte iki tarafı birbirinden ayıran hat, öteki merceklere tam denk düşmediğinden, Ben, art arda dizilmiş merceklerin içinden baktığında, Öteki'yi iki değil, çok dilimli olarak algılar. Üçüncü özne konumundaki kişinin gerek yabancı, gerekse kadın olması, o ikinci Ben'in, Ben ile Öteki arasındaki ikili merceklere yansımasına yol açar.

Grafik 1, böylelikle ötekici ikiliklere dayalı bir incelemenin basit bir ikiliğin ötesine geçerek nasıl çok boyutlu, çok kategorili bir sonuca varabileceğini göstermektedir. Bu süreç ise, ortaya bazı sorular çıkartmaktadır. Avrupa Oryantalizminin bir niteliği söylem dağılımı *(discursive dispersion)* olduğuna göre, Ahmed Midhat'ın Oksidantalizminde de onu daha iyi anlayabilmemize yarayacak bazı çelişkiler yok mudur? Bir Oksidantalist anlatıda, özellikle "manevi ilerleme" fikri anlamlı olabilir miydi?[118] Ahmed Midhat'ın bazı temaları ele alışı bu soruları cevaplamaya yardım edebilir.

Ahmed Midhat Avrupa'nın *maddi ilerlemesini* sokakların çamurunu alıp götüren kanalizasyon şebekesinden tutun, elektriğe kadar birçok alanda anlatmıştı. Sık sık, örneğin demiryolları ve matbaalardan bahsederken Osmanlıların bu alanlarda ne kadar ileri olduğunu belirtiyordu. Yine de asıl odak noktası Avrupa'ydı. Değerlendirmesi Paris'te şekil almıştı; Makineler Sarayı'ndan döndüğünde Madam Gülnar'a Avrupa'nın tahminlerinin ötesinde ilerlemiş olduğunu, sergideki makinelerin de bunu kanıtladığını söyledi. Ahmed Midhat'ın Avrupa'yı maddi ilerlemeyle bir

---

118 Ahmed Midhat'ın bu noktada kelimeleri kullanışındaki tutarsızlık, bu çalışmaya ilham verdi: *Avrupa'da Bir Cevelan,* s. 225b, bilim ve sanayide "terakkiyât," ama manevi "tedenniyât"; s. 413b, "Yalnız tiyatrolar değil bazı rezilane kitaplar ve sadece şarkılar bile ahlak ve âdâb-ı umumiyeyi o kadar müthiş bir surette tesmim ederler ki ... namus-perestan-ı hükemâya kanlar ağlatırlar."; s. 657a, hem maddi hem de manevi "terakkiyât"a atıf; s. 771a, manevi ve maddi terakkiyât, ama aynı zamanda maddi "terakkiyât" ve manevi "tedenniyât"; 1004b, Sadullah Paşa'nın "Avrupa'nın terakkiyâtını maddi ve manevi olmak üzere ikiye taksim" önerisi; krş. Atatürk Kitaplığı, Fatma Aliye Evrakı, 14/180, 15 Kanun-ı sâni 1308/27 Aralık 1892: "... Hele benim kendi keşfim olmak üzere Avrupa'nın terakkiyât-ı maddiyesini tedenniyât-ı maneviyesinden kim ayırmış da şimendöferler telgraflar ticaret filanlar hususunda Avrupa şayeste-i taklid ise de maneviyât hususunda layık-ı nefretidir hükmünü kim vermiş?"

tutma eğiliminde olduğunu bilen Madam Gülnar ona "...terakkiyât-ı maddiyesinin her cihetini beğenmeye şâyân bulduğunuzu kaç defalar söylemiş idiniz..." diyerek daha önce büyük binaları, bulvarları, parkları ve olağanüstü düzenliliği de beğendiğini hatırlattı. Ahmed Midhat Avrupa'nın genel olarak refah içinde olduğunu kabul ediyordu, ancak asıl kıskandığı "mucizkârane" icatlarıydı.[119]

Başka bir yerde Avrupalıların yasalara saygısını övmüştü. Avrupa'daki erkek ve kadın garsonların temizliğini ve eliçabukluğunu tekrar tekrar övüyordu; İstanbul'da ise aksine, zevk sahibi bir insanı iğrendirmeyecek pek az lokanta vardı.[120] Alaycı bir tavırla, Boğaz vapurlarındaki yolcuların, altında hiç de yanıltıcı olmayan "Kapudan ile musahabet memnûdur" çevirisi olmasına rağmen, *"Il est défendu de parler au capitaine"* yazılı levhayı görünce kaptanın konuşmasının yasak olduğunu, ancak yolcuların onunla pekâlâ konuşabileceğini düşündüklerini anlatıyordu.[121] Viyana'da Ringstrasse'de dolaşırken Ahmed Midhat sadece üniversite ve sanat müzesi arasında gördüğü muazzam binalar yüzünden değil, yirmi-yirmi beş yıl içinde ortaya çıkmış bütün bir yapı ve mekân kavramı yüzünden şaşkına dönmüştü. Ama en şaşırtıcı olay Paris'te başına gelmişti: Bibliothèque Nationale'in kataloğunu nereden satın alabileceğini sorduğunda, otuz beş yıldır bir komisyonun bu katalog üzerinde çalıştığını, hâlâ bitiremediğini, ancak birçok cilt halinde bir gün yayımlanacağını öğrenmişti.[122]

Bütün bu unsurları "maddi" ilerleme olarak tanımlamak bu kategorinin fazlaca esnetilmesi olurdu. Ama Ahmed Midhat, Viyana'da Sadullah Paşa ile konuşurken tam da böyle yapıyordu. Avrupa'nın maddi ilerlemesi sadece yüksek binaları, temiz sokakları ve uygarca yaşama biçiminde değildi. Aynı zamanda her ulus, kültür ürünlerini düzenleyerek kütüphanelerde, müzelerde ve kamusal anıtlarda sergiliyor, böylece ilerlemesi "mevcudiyet-i maddiyeye" bürünüyordu; oysa Osmanlı, ilerlemenin bu yönünden hâlâ yoksundu.[123] Ahmed Midhat böylece "sanki bir sergi" olan

---

119 Ahmed Midhat, *Avrupa'da Bir Cevelan*, s. 656b-657b.

120 *Age.*, s. 468a, 748a, 935b-936a, 939a. Başka durumlarda da Osmanlı'daki koşulların Rusya'daki koşullara göre daha iyi olduğunu belirten Dr. Boris, kaba garsonların basit bir soruya, adını söylemeye terbiyenin müsaade etmeyeceği birtakım yerlerini kaşımadan cevap veremediklerini söylüyordu.

121 *Age.*, s. 936b-937a. Yazarımız Konstanz-Lindau arasında Bodensee gölünde bindiği bir vapurda servis yapan gayet nazik, becerikli ve birçok dil konuşan bir genç kadınla tanışınca bu karşılaştırmayı yapma lüzumunu hissetmişti.

122 *Age.*, s. 637a, 1001a.

123 *Age.*, s. 1004b-1005b.

dünya anlayışını kabul ediyor, ancak bunu, bir toplumun dünyanın geri kalanını kontrol altına alması değil, kendi kültürel gelişmesine ivme kazandırması olarak yorumluyordu.[124] İlerlemenin bu fiziki biçimlerinin altında yatan süreçleri, anlayış ve kültür unsurlarını Madam Gülnar kadar tam kavrayamıyordu; belki Madam Gülnar da Ahmed Midhat'ın "kültürü bir farklılık zemini" olarak elde tutma ihtiyacını tam anlayamamıştı. Yazarımız Osmanlıları Avrupa'daki "terakkiyât-ı maneviye"nin taklit edilmemesi konusunda uyarıyordu. Bu etiket altında topladığı unsurlara bir göz atmak onun ne demek istediğini ayrıntılandıracaktır.

19. yüzyıl Avrupalılarının *kıyafet* ve *davranışlar* konusundaki beklentilerinin üstesinden gelmek zorunda kalan Ahmed Midhat, Osmanlı ve Avrupa yaşam biçimlerini irili ufaklı birçok yönden karşılaştırmak gibi nazik bir sorunla yüz yüze kalmıştı; bu iş, bugün yaşasaydı karşılaşabileceğinden çok daha karmaşıktı. Takdim edilme, kartvizit gibi hassas işleri, kongre için gerekli kıyafetin inceliklerini, kadın ile erkeğin serbestçe bir arada olmasına izin vermekle kalmayıp erkeğin bir şövalye gibi davranmayı bilmesini gerektiren töreleri de bellemek zorundaydı. Ak sakallı bir profesörün genç bir hanımın elini öpmesi kadar —tersi olmalıyken— acayip ne olabilirdi?[125] Stockholm'de "Şarklı" delegelerden bazıları Batılı kıyafet giymiş, bazıları giymemişti. Ahmed Midhat'ın fark ettiği gibi, Şarklı kıyafetlerini çıkarmamış olanların nasıl davranılacağını bilmeleri beklenmiyordu, Batılı kıyafet giymiş olanların ise en ufak kusurları bile affedilmiyordu:

> Resmî, gayr-i resmî gûnâ-gûn adamlar ile vuku bulan mülakat ve mübahesâtımdan anladığıma göre Avrupalıların biz Osmanlıları ve Mısrîleri ve bir de İranlıları kısmen mütemeddin addeyliyorlar. Bu temeddünümüzü kısmen diye kayda sebep kisve-i cedide-i milliyemizi lâbis [giymiş] olanlarla bir de kisve-i kadime-i milliyemizi lâbis bulunanları yek diğerinden adeta başka başka birer kısım addetmelerinden nâşidir. Bu taksimlerinde haklı olup olmadıklarını bah-

---

124 Yazarımızın Berlin, Paris ve Viyana'ya gitmeden önceki müze tecrübelerinden bahsetmek iyi olacak. İstanbul'daki Asâr-ı Atika Müzesi Müdürü Osman Hamdi Bey'in himayesinde olan Ahmed Midhat Osmanlı topraklarından getirilmiş büyük bir antika eser koleksiyonu olduğunu biliyordu; Osmanlıların hiç müzesi olmadığını ima ederken abartıyordu. İlk gördüğü Avrupa müzeleri Stockholm'deki Nordik Müze ve Oslo dışındaki Bygdö'de bulunan dönem binaları müzesiydi (*Avrupa'da Bir Cevelan,* s. 235a-237b, 272a-277b; Nylander *Orientalistkongressen,* s. 64-65). Bütün bu müzeler, bir toplumun başkalarının üzerindeki egemenliğini değil de, kendi geçmişini sergilediği müzelerdi. Nordik Müze girişim ruhunu kamçılamış, bir Osmanlı etnografya müzesi kurulmasını önermişti, böyle bir müzede sergilenecek lerin zenginlikte eşi olmayacaktı ve Nordik Müze'nin Stockholm'e ziyaretçileri çektiği gibi, etnografya müzesi de İstanbul'a çekecekti.

125 Ahmed Midhat, *Avrupa'da Bir Cevelan,* s. 232a-b.

se katamayacağım. Çünkü zihnimde müstahzır olan şeyler bu yoldaki muhakemâta müsait değildir.[126]

Madam Gülnar ona yol yordam öğreterek yardım ediyordu, ama bu da durumun iyice gözüne batmasına sebep oluyordu:

> Şâyân-ı dikkattir ki İstokholm'de ben ve Fikrî Paşa ve mahdumu Emin Bey birlikte gezindikçe halkın enzâr-ı istigrâbını pek az celbeyliyor idik. Hatta üniformamızı lâbis bulunduğumuz zamanlarda bile öyle halkın muhâceme derecesindeki enzâr-ı cüst ü cûsuna hedef olmuyor idik. Yanımızda Şeyh Hamza ve Şeyh Ömer ve Cezayir'de Tilimsan kadısı Seyyid Şu'ayb bin Abdullah ve mahkeme-i şeriye azâsından Beşir bin Bustan bulunduğu zamanlar ise hangi sokaktan geçecek olsak önümüzde ardımızda binlerce erbâb-ı merak bizi temâşâ için müzdehamen beraber yürüyorlar idi. (...) Düşünülmelidir ki birkaç kere bu zatlar ile beraber büyük kütüphane etrafındaki bahçeye ve Opera tiyatrosu önündeki parka gittiğimizde etrafımıza toplanan halkın miktarı sekiz on bini tecavüz eyleyerek...[127]

Kongrede Avrupalı biliminsanlarının tavrı da ilginçti:

> Bundan da kat-i nazar kongreyi teşkil eyleyen ulema bizimle konuştukları zaman adeta mütemeddin bir halk ile adeta kendi cinslerinden adamlar ile konuşuyorlarmışçasına tavr-ı itilâf ile görüşüp konuştukları halde aramızda şeyhler ve yahut Cezayirliler bulundukları zaman güya bir başka neviden mahlûklar pişgâhında bulunuyorlar imiş gibi hemen tavırlarını değiştiriveriyorlar idi...[128]

Avrupalılar Ahmed Midhat'ın rezalet diye nitelediği bazı şeylere aldırış etmiyorlardı. Polis sokakta pantolon düğmeleri açık bir adama müdahale edebiliyor, oysa aşiftelerin müzikhollerde toplanıp küfretmesine ve erkeklerin dikkatini çekmek için "kâğıt mermiler" atmalarına ses çıkarmıyorlardı. Dolayısıyla, "... Avrupanın âdâb-ı resmiye ve gayr-ı resmiyesine dair kendileri için bile birtakım kitaplar telif ve neşredilmiş bulunduğundan Osmanlılar için bunların birkaç tanesinden muktebis olarak bir kitap telifi taht-ı vücubda gibi bir şeydir" diyordu Ahmed Midhat. Çok geçmeden de bu konuda bir kitap yazacaktı.[129] Avrupa'nın her şeyini taklit etmeye gerek yoktu belki, ama eğer Avrupa âdâbı bir kitabın konusu olabiliyorsa, Avrupa'nın bütün "manevi ilerlemesi" gerçekten de çöküş içinde miydi acaba?

Kıyafet ve davranışlar bizi tekrar bireye getiriyor. Doğu-Batı karşılaş-

---

126 *Age.*, s. 227a-b.

127 *Age.*, s. 217a, 226b-228a

128 *Age.*, s. 217a, 226b-228a (alıntıların kaynağı); Nylander, *Orientalistkongressen*, s. 6.

129 Ahmed Midhat, *Avrupa'da Bir Cevelan*, s. 229b, 582b; *Avrupa Âdâb-ı Muaşereti, yahut Alafranga* (İstanbul, 1312/1894-95).

tırmalarında en karmaşık konu *kadınların statüsü*ydü; bu sorun da anlaşılması güç 19. yüzyıl normları yüzünden iyice içinden çıkılmaz hale gelmişti. Örneğin Ahmed Midhat ile ilk karşılaştığı akşam Madam Gülnar hemen, mesturiyet hariç Osmanlı kültürünün her yönüne hayran olduğunu söylemişti. O gece, daha sonra bale yüzünden bu konu tekrar açılmıştı; her ikisi de dansçıların yarı çıplaklığını tasvip etmiyorlardı. Avrupalı kadınların da neredeyse Müslüman kadınlar kadar örtülü olduğu bir devirde *décolletage* ya da o hafif bale kostümleri nasıl giyilebiliyordu?[130]

Ahmed Midhat'ın pek şaşırdığı anlar olmuştu. Stockholm'de Grand Hotel'e vardığında, yıkanmak ve saç kestirmek istediğinde odasına bir kadın berber ve bir kadın banyo hizmetlisi geldiğinde çok sıkılmıştı:

> Bir de beş dakika sonra bakayım ki elinde kocaman bir çanta ile oda uşağı ile beraber bir kadın (bade'l-istîzân) içeriye girdi. Arkasındaki hafif manto gibi bir şeyi attıktan sonra altından yirmi iki, nihayet yirmi beş yaşlarında bir kız çıkıp selamlayarak berber olduğunu anlattı ki, kolları dirseklerden yukarıya kadar çıplak ve gerdanı göğüs ve enseye kadar dekolte, koyuca lepiska saçlı, mavi gözlü, iri yapılı bir mahbûbe-i dil-ârâ!

Ahmed Midhat berber kadına "teslim olduk"tan sonra,

> ... İki kadın soba borusu gibi bükülmüş kocaman bir muşamba ile beyza şeklinde azîm bir de leğen getirmişler idi. Bunlar[ın] istihmâm levâzımı olduğunu anladım. (...) Ben soyunup istihmâm için cümlesinin çıkmalarını bekliyor idiysem de herkes çıktığı halde biraz orta yaşlıca fakat o da berber gibi endâmı mütenasib ve kolları ve ensesi çıplak ve göğsünde kunduracıların önlüğü gibi beyaz keten bezinden mamûl göğüslüğü bir kadın odada kaldı. Bazı mukaddimât-ı tehyiâtiyle anlattı ki kendisi de dellaktır. Bizdeki sıkıntı berbere teslimiyet halindeki sıkıntıdan ziyadeye vardı. El ve kaş göz işaretiyle artık çıkıp gitmesini ve benim kendi kendime istihmâm edeceğimi anlatıyor isem de kadın bi'l-akis bizi soyundurmağa yardım etmek istiyor. Adeta komik bir hale geldik. Fakat bu kadın berberden daha vakur olduğundan harekât-ı vakıası mahza mukteza-yı memuriyeti olduğunu vakar-ı fevkaladesiyle gösteriyor idi. Buna da teslim olduk...[131]

Ahmed Midhat "dellak"ın bir Müslüman erkeğin mahremiyetine saygısında da hiçbir kusur bulamamıştı. İsveç'te kadınların da yaygın olarak

130 Ahmed Midhat, *Avrupa'da Bir Cevelan*, s. 174b, 186b; Nora Şeni, "La mode et le vêtement féminin dans la presse satirique d'Istanbul à la fin du XIXe siècle," *Presse Turque et Presse de Turquie* içinde, Nathalie Clayer ve diğ. (yay.h.) (İstanbul ve Paris, 1992), s. 190-209; Findley "La soumise," s. 154-156, peçe ve korse İslam ve Avrupa ataerkilliğini simgeleyen alternatiflerdir.

131 Ahmed Midhat, *Avrupa'da Bir Cevelan*, s. 114a-115b.

çalıştıklarını belirtiyordu, "...lakin bu memletin gerek erkekleri gerek kadınları levâzım-ı iffete ziyadesiyle riayetkâr olduklarından bu istihdamın hiçbir cihetle fesadı fenalığı görülmeyerek müstahdemler de istihdam edenler de hoşnut" kalmaktaydılar. Daha sonra da iffetiyle çalışan birçok kadınla karşılaşmış ve daima bundan olumlu bir şekilde bahsetmişti.[132] Bu gibi düşünceler Osmanlı okurlarında bilişsel bir uyumsuzluk yaratıyor muydu acaba? Eğer öyleyse iffetine bilgili olma şerefini de ekleyen "yeni kadın"a, Madam Gülnar sayesinde daha da şaşıracaklardı.

Ama Osmanlı okurlarını asıl sarsan iffetli davranmayan kadınlardı. Bütün Avrupalı kadınları günahkâr olarak tanımlayan[133] bir Avrupa karşıtı asla olmasa da, Ahmed Midhat Avrupa'daki gece hayatından nefret etmiş, Madam Gülnar da buna çok şaşırmıştı. Fahişelerin davranışları yüzünden dehşete kapılmıştı. Bu tepkisi döneme özgü bir ikiyüzlülük değildi, romanlarında "aşırı Batılılaşma"nın[134] kötülüklerini aklından çıkaramayan bir Müslüman Osmanlı reformcusunun cemaatçi ahlakçılığıydı.

Onu dertlere asıl garkeden ise, Avrupalıların Müslüman toplumlara aşırı bir erotizm yüklediği temsillerdi. Stockholm'de Müslüman kadınlar üzerine bir tebliğ hakkında irticalen konuşurken Ahmed Midhat harem kadınının şehvetli bir odalık imgesiyle gösterilmesini eleştirmiş, bunun müsebbibi olarak da biliminsanlarını değil daha çok Avrupalı yazar ve şairleri göstermişti. Böyle bir kadının Oryantalist ressam üslubunda bir tasviriyle söze başlamış, temposunu hiç bozmadan, Osmanlı büyüklerinin annelerinin de işte bu kadına benzediği fikrine saldırarak sözünü ataerkil üslupta bitirmişti:

> Şimdiye kadar Avrupa bizim bilâd-ı Şarkiye'ye yalnız bir levha-i dil-ârâ temaşası gibi bir nazarla bakar idi. Zira müdekkik ve mütetebbi olan Avrupa feylesoflarının Şarkça taharri-i hakâike koyulmaları bi'n-nisbe yeni bir şey olup şimdiye kadar ahvâl-i Şarkiye yalnız nakkaş-ı hayal olan üdebâ ve şuarânın tasvir ve tersimlerine kalmış idi. Bunların tasavvur ve tasvirlerine göre Şark nisvânı

---

132 *Age.*, s. 113b, 114a-117a (alıntının kaynağı), 616b, 748a-b, 887a-888a, 936a.

133 Mohamod Tavakoli-Targhi, "Imagining Western Women: Occidentalism and Euro-Eroticism," *Radical America* 24 (1990), s. 73-87; Tavakoli-Targhi, "Persian Gaze and Women of the Occident," s. 22, 26.

134 Mardin, "Super Westernization in Urban Life," s. 415-416; Ahmed Midhat, *Avrupa'da Bir Cevelan*, s. 67a-b, 579a-581a, 811b-812a, 975a, 989b, 1017b. Rusya'ya göre Osmanlı'daki durumun daha iyi olduğu bir başka nokta: Madam Gülnar ve Dr. Boris ile konuşmalarından sonra, yazarımız istenmeyen kişilerin akını yüzünden Rusyo'nın zarar gördüğüne, çünkü elitin Avrupa'dan gelen kumarbazlar ve eğlence dünyasından kişilerle bir arada olmayı istediğine kanaat getirmişti (444b, 471b-472b, 1017b).

bir sedir üzerine gelişigüzel uzanıvermiş bir mahbûbedir ki çıplak ayaklarına giydiği incili terliklerin birisi yerde ve diğeri parmakları ucundadır. Libası ise tesettürden ziyade tezeyyün için yapıldığından sedirden aşağı uzattığı bacakları yarı açık bir halde bulunduğu misillu karnı ve sinesi de hayal gibi ince ve şeffaf tüller ile nîm mestûrdur. Perişan saçları çıplak omuzlarıyla sedirden aşağı uzatıvermiş olduğu kolu üzerine doğru büklüm büklüm dağılmıştır. Kendisinden birkaç metro uzağa konulmuş bir murassa nargilenin yılan gibi kıvrımlı marpucu elinde ve onun da murassa ve kehrübalı ağızlığı ağzına karîb bir vaziyettedir. Birkaç sedefli dolap ve iskemle ve rahle ile tavana asılmış fanuslar odanın ziyneti olup kâimen bir zenci cariye rengarenk tavus tüyünden mamûl yelpaze ile mirvaha-zendir. İşte şimdiye kadar Avrupa'nın tasvir eylediği Şark nisvanı budur. Vakıa bu levha temaşası gözlere letafet verir güzel şeylerden ise de bir hakikat olmayıp bir hayal, bir şiirdir. O kadar hayaldir ki ondan mütevellid fikir ve itikad dahi mahz-ı hayal olur. Zira zann olunur ki, bu vücud kendi hanesinin sahibesi zevcinin zevcesi ve evladının validesi değil, belki yalnız hane sahibi olan erkeğin huzûzâtına [hazzedilen şeyler] hizmetkâr bir eğlencesidir. Ne büyük hata! Bugünkü günde asıl güzelliği hakikatte arayan müdekkik ve hakikat-perest Avrupa için bu gibi hayalât câlib-i nazar-ı ehemmiyet olamazlar. Bugün muhtâc-ı hakikat olan Avrupa için dostum Şeyh Hamza'nın bu telifi işte şu hayalât-ı muşaşaayı münhasif ederek hakikati ortaya koyacak âsâr-ı ciddiyeden olduğu için fevkalade şâyân-ı tebriktir. Telif-i mezkûru okur iseniz size muhtasaran tasvir eylediğim hayal ile hakikat arasındaki fark-ı azîmi görürsünüz. Bu farkı az söz ile ben de size şimdi gösterebilirim.

... Milletlerin tedkiki ise yetiştirmiş oldukları büyük adamların tayîn-i mahiyetleri ile mümkün olabilir. Osmanlı milletinin yetiştirdiği büyük adamlar Avrupaca zaten tanınmış oldukları cihetle yeniden tanıtdırmak külfetine hâcet yoktur. Herbiri mesleklerinin adeta mucidi, müessisi addolunan büyük askerler, büyük diplomatlar, büyük amiraller, büyük ekonomlar, büyük âlimler ve edibler ve sanatkârlar tarih-i Osmaniyi tezyid ehemmiyetiyle en şaşaalı tarihler idâdına idhal eylemişlerdir. Hem her meslekte temeyyüz yalnız bir sınıfa mahsus kalmamıştır. Sunûf-i şettâ yekdiğerine tedâhül etmiştir. Mesela şîrleri pençe-i kahrında zebûn eyleyen bir sultan-ı Osmaniyânın ihsâs-ı nâzike-i şairânesi kendisini bir gözleri ahûya zebûn eyleyerek o yoldaki manzûmât-ı edibânesiyle üdebânın da sultanı olduğunu göstermiştir. Hanedan-ı cihangir-i Osmaniyânın şanlı âzâsı meyânında âsâr-ı şiiriyesiyle şöhret-şiâr olan üdebânın miktarı yediye sekize varmaktadır. Kezâlik idare-i devletçe zamanlarının en büyük diplomatları, ekonomları, amiralleri, seraskerleri olan vüzera ve ümera meyânında fezâil-i ilmiyeleri ile mümtaz olanların miktarı yüzleri geçer. ... Şimdi bu kadar muvaffakiyetler Avrupa'nın "konkubin" [concubine] yani hâl ü şânı yalnız huzûzât-ı nefsâniyeye hizmetten ibaret müstefreşelerdir [odalık, cariye] zanneylediği anaların evladı için istiksâr olunmaz mı? Konkubinzadelerden ne umulur? Hayır efendiler hayır! Onlar el-yevm Avrupa'nın evlâd-ı tabiiye tâbir eyledikleri mahlûklardan ibaret kalır ki onlardan ne bir ceneral ne bir amiral ne âlim ne edib ne sa-

natkâr sınıfında adamlar yetişemezler. Evlâd faziliyet-i maddiye ve maneviye dersini en evvel validelerin aguşunda alırlar. ... Eğer Şark nisvânı levhalarda temaşa ettikleri konkubinlerden ibaret olup da şarklılar dahi huzûzât-ı şehvâniyenin medâr-ı teskini olan böyle bir sınıf mahlûktan doğma evlâddan ibaret bulunsalar idi Şark bunca fezâil-i maddiye ve maneviyesiyle bugünkü Avrupa gibi müdekkik bir Avrupa'nın nazar-ı tetebbu' ve tedkikine şâyeste görülür mü idi? Edebiyât ve hikemiyât-ı şarkiyeyi tedkik için böyle yüzlerce ulemâ-yı benâmın ictima edeceği kongreler teşekkül eyler mi idi? Şark kadınları[nın] ne olduklarını[nın] anlaşılamamasının sebebi, hal-i mestûriyetleri ise anların yetiştirdikleri oğullar mestûr kalmamışlardır. Şaşaa-i şân-ı terakkilerini şarken İran illeri, garben Okyanus-ı Atlasî sahilleri, cenuben Hindistan ve şimalen nısf-ı Frengistan ile mahdûd bir ülke-i vasi içinde milel-i mütenevviadan müterekkib yüz elli milyon kadar nüfus oldukları halde cihanın nazar-ı şehadetlerine arz eylemişlerdir. İşte bu oğulların faziletlerine nazaran validelerinin faziletlerini de istidlal etmek müdekkik olan feylesoflar için pek kolaydır. Fâzıl dostum hazret-i şeyh böyle çalışkan ve terakki-perest oğullar yetiştiren nisvân-ı şarkiyenin hukuk ve vezâifi bizce bilâ-şüphe kelam-ı ilâhi olan Kur'an-ı Kerim ile ehâdis-i peygamberîde ve kaffe-i tedkikât ve ihtisasât-ı ilmiye ve edebiyeleri ayât ve ehâdis-i mezkûre üzerine mübteni bulunan ulemâ ve üdebâ nezdinde nasıl tayin ve tasvir olunduğu bu kitabda cem eylemiştir. Gönlüm arzu eyler ki kitab-ı mezkûr Avrupa lisanlarına tercüme edilsin. Kendi lisan-ı maderzâdım olmayan Fransızcada kudret-i kalemiyem kifayet eylese idi bu tercümeyi ben der-uhde eder idim. Fakat hakâik-perest olan Avrupa'da böyle bir mühim eserin tercümesine bezl-i himmet eyleyecek erbâb-ı gayretin fikdanına kâil değilim. Kaviyen ümid ederim ki bir değil birkaç sahib-i gayret bu tercümeye bezl-i himmet edecektir...[135]

Burada şeriatta cariyeliğin ve odalık çocuklarının meşruiyetini, o çocukların da çok kabiliyetli ve çok tahsilli olabileceklerini iyi bilen yazarımız, bu noktalardan söz etmeyerek, Avrupalı dinleyicileri önünde İslami kadınları savunmak için dönemin Avrupa ırkçılığı ve sosyal Darwinciliğinden esinleniyor. Burada reddedilen Şark kadını imgesi ise, yine Paris'te rastlanan rakkaselerin türündendir.

Bu kitapta sunulan birçok kadın imgesinden, dansöz kızların ve fahişelerin Ahmed Midhat'ın değerlendirme şemasındaki maddi ilerleme ve ahlaki çürümüşlükten hangisine uyduğunu görmek çok kolaydır. Peki

---

135 Ahmed Midhat, *Avrupa'da Bir Cevelan*, s. 164b-167a, Ahmed Midhat, bildiri sunan Şeyh Hamza Fethullah'ın muğlak üslubunu anlayamadığı için özetlemektense irticalen kendi fikrini açıklamıştı. Şeyh Hamza görüşlerini *Bâkûratü'l-Kelâm 'ala Hukukü'n-Nisâ fi'l-İslam* (Kahire, 1891) adlı kitapta yayımlamıştı; Louca, *Voyageurs et écrivains égyptiens*, s. 203-206. El-Ezher'de okumuş Ignaz Goldziher Şeyh Hamza'nın bildirisini o oturumun en ilginci olarak görmüştü: "Vom Stockholmer Orientalisten-Kongress," *Pester Lloyd*, no. 249, 10 Eylül 1889.

olumlu imgeler nereye uyuyordu? Osmanlı normlarına ters gelen, düşmüş kadınların da tam karşıtı olan ve portreleri olumlu çizilen Avrupalı kadınlar —hepsinin üstünde de Madam Gülnar— anlatıdaki bütün insanlardan daha fazla göze çarpıyor.

Ahmed Midhat'ın *aile* ve *toplum* üzerine düşünceleri, kadınlar hakkındaki görüşlerini daha geniş bir bağlama oturtur. Kendisini olumlu etkileyen birçok Avrupalıyla, örneğin kendisine işyerlerini gezdiren işadamlarıyla tanışmış olmasına rağmen,[136] yazarımız Avrupa toplumunu sanayileşmeyle birlikte ortaya çıkan hastalıklarla özdeşleştiriyordu. Burada veriler, maddi ilerleme ve manevi çürüme resmine tam olarak tekabül eder. Ahmed Midhat'ın çekirdek aileye ve modern metropoldeki yalnız bireye bakışı, bir sosyologun bakışıdır. Ona göre gerçek mutluluk insanın kendi evinde kendi ailesiyle yaşamasıdır. Madam Gülnar ile birlikte o güzel Paris binalarında yaşayanların kendi evlerine sahip olmadıklarını öğrendiklerinde çok şaşırmışlardı.[137] İstanbul, Moskova ya da St. Petersburg'da "... hemen her familyanın kendi hususi hanesi bulunup İstanbul'un yerlisi olanlar meyânında kira hanelerinde ikamet eyleyenler yüzde on nisbetinde bile" kalmadığında hemfikirdiler (Madam Gülnar Rusya hakkında yanılıyordu). Bu yüzden hanelerin mütevazı olması önemli olmuyor, sahiplerinin "manevi zenginlik" içinde olduğunu, oysa Parislilerin sadece "görünüşte zengin" olduğunu ispat ediyordu.[138]

136 Ahmed Midhat, *Avrupa'da Bir Cevelan*, s. 55a, 523a-525b, 827b-829a.

137 *Age.*, s. 658b: Madam Gülnar, 2,5 milyon Porislinin 30.000 çatı altında yaşadığını gösteren istatistikler hatırlamıştı; bundan yola çıkarak Ahmed Midhat 800'de 1'den az Parislinin içinde yaşadıkları binaların sahibi olabileceğini hesaplamıştı. Paris'te sanayileşmeye bağlı büyüme, İkinci İmparatorluk altındaki büyük imar hareketleri ve merkez mahallelerinin durmadan değer kazanması yüzünden kiralar artmış, inşaat şirketleri spekülasyona başlamıştı, dış mahallelerde ise işçiler sefil koşullarda yaşıyorlardı; Ann-Louise Shapiro, *Housing the Poor of Paris*, 1850-1902 (Madison, Wis., 1985), Böl. 2-4; Adeline Daumard, *Les bourgeois et la bourgeeoisie en France depuis 1815* (Paris, 1987), s. 106-107; Daumard, *Maisons de Paris et propriétaires parisiens au XIXe siècle* (Poris, 1965); Norma Evenson, *Paris: A Century of Change, 1878-1978* (New Hoven, Conn., 1979), s. 199-218. Muhtemelen konu hakkında çok söz edilmesi yüzünden Ahmed Midhat Paris'teki konut sorunundan İstanbul'dakinden daha fazla haberdardı.

138 Ahmed Midhat, *Avrupa'da Bir Cevelan*, s. 659b-660a, 662a. Yazarımız İstanbul'daki ev fiyatlarını veriyor, demek ki koşulları biliyor olmalı; ne var ki, söyledikleri konut piyasasıyla değil de, romanlarında evin ataerkil otoriteyi ve ailenin bütünlüğünü, kira evinin ise bu değerlerin yitirilişini simgelemesiyle ilgili olabilir: Parla, *Babalar*, s. 100-101. Bir sanayi öncesi şehri olarak İstanbul sakinlerinin basit, ahşap evlerin mülkiyetine sahip olmaları hâlâ olağan olabilirdi, ancak sık sık çıkan yangınlar ve şehre göçler yüzünden ev sıkıntısı vardı, ayrıca uluslararası standartlara göre de konutların niteliği düşük alabilirdi; Duben ve Behar, *Istanbul Households*,

Paris hanelerinin içinde yaşananlara gelince, gazete istatistikleri doğumların üçte birinin gayrimeşru olduğunu gösteriyordu.[139] Birçok aile çocuklarını sütninelere veriyordu.[140] "Gerçekçi" romanlarda anlatılan aile ilişkileri korkunçtu. Gayrimeşru doğanlara Fransız aile hayatının en basit rahatlığı bile çok görülüyordu. Dinsiz yetişiyorlardı. Milliyetçilik bile partizanca siyasi bölünmeler yüzünden zayıflamıştı. Meşru bir akrabası olmayan, mülksüz, dinsiz, siyasi olarak milletine değil bir sürü siyasi partiden birine bağlanan ve diğerlerine husumet besleyen bir adamı düşünün. İşte 2,5 milyon Parislinin üçte biri böyle feci durumdaydı. Buna karşılık, Ahmed Midhat kendi evinde cisimlenen *vie patriarcale*'i tercih ediyordu.

Anlatılanlara göre Madam Gülnar bu iddiaları öylesine inandırıcı buluyordu ki bir zamanlar Rusya'yı yaşanmaya değer bir yer bulmadığı halde, Ahmed Midhat sayesinde oradaki hayat tarzını beğenir olmuştu. Şu maddi ilerleme-manevi çürüme dengesinde yazarımızı teselli eden şey, "bizim şarklılar gibi henüz müteahhir bulunan milletler tedenniyât-ı maneviyeden masuniyetle bu yüzden bi'l-tab' mütehassıl olan bahtiyarlıklarını muhafaza edebilecekleri halde Avrupalıların o bahtiyarlığa nail olamayacakları kaziyesidir...." Osmanlılar Avrupa'nın manevi ilerlemesini arzu etmemelidirler, çünkü "bizim için Avrupa'nın terakkiyât-ı maneviyesini arzu eylemek medeniyet-i kadimemizin ve diyanet-i İslamiyemizin bizde peyda eylediği maneviyatı feda demektir."[141] Maddeten ilerlemiş ama manen çürümüş Avrupa'nın dengi, maddeten fakir ve geri ama manen zengin ve bozulmamış bir Osmanlı dünyasıydı; ne ki, bu dünya zenginleşebilirdi, sadece modern makinelerle değil, Avrupalıların en iyi fikirleri ve en insanca nitelikleriyle.

□

s. 32-35, 49. St. Petersburg ya da Moskova'da, Madam Gülnar'ın sosyal ortamında muhtemelen herkes kendi evinin sahibiydi, ancak çoğunluk için konut sorunu Paris'tekinden kat kat beterdi; Joseph Bradley, *Muzhik and Muscovite: Urbanization in Late Imperial Russia* (Berkeley, Calif., 1985), s. 53-56, 194-215; James H. Bater, *St. Petersburg: Industrialization and Change* (Londra, 1976), s. 173-181.

139 Ahmed Midhat, *Avrupa'da Bir Cevelan*, s. 767a; Rachel Fuchs, *Poor and Pregnant in Paris: Strategies for Survival in the Nineteenth Century* (New Brunswick, N.J., 1992), s. 4, 36: Paris'teki gayrimeşruluk oranı yüzyılın ilk yarısı için yüzde 30'dan fazla, bütün yüzyıl için ise en az yüzde 25'di.

140 George D. Sussman, *Selling Mothers' Milk: The Wet-Nursing Business in France, 1715-1914* (Urbana, Ill., 1982), sütanneliği çoğunlukla annenin çalışmak zorunda oluşuna bağlar.

141 Ahmed Midhat, *Avrupa'da Bir Cevelan*, s. 765b, 771b, 1005b.

Ahmed Midhat'ın "cevelan"ı onu şarkiyatçıların kongresi ve dünya sergisi gibi Avrupalıların ötekici gözbağcılık sahnelerine taşımış olsa bile, yazarımıza göre bu seyahat eskiden "hayal" ettiği Avrupa'dan "hakiki" Avrupa'ya bir gidişti. Orada, hem Avrupalı Öteki'de, hem de Osmanlı-Müslüman Ben'de iyiyi arayarak, Osmanlı siyasi düşünürlerinin ayrıcalık tanıdığı konuların ötesinde çözümleme yaparak ve büyük bir yaratıcılıkla anlatısına dış sesler —hem de bir kadın sesi— katarak "Öteki"ne ayrılmış "maddi" alanı keşfetmekle kalmadı, "Ben" için talep ettiği "ahlaki" ya da "manevi" alan, yani modern Osmanlı kültürünün yaratılması için esas olan bir dünya üzerinde de düşündü.

Yazarımızın "maddi" ve "manevi"ye yaptığı göndermeler mantık tutarlılığı açısından yorumlanacak ifadelerden değildir. Aksine anlam dağılımıyla *(enunciative dispersion)* vasıflandırılan bir söylem oluşumunda "Ben" ve "Öteki"ne verilen diğer isimlerdir. Avrupalıların Oryantalist ötekiciliği nasıl Öteki hakkında çelişkili iddialarda bulunmuşsa, ama bu iddialar Öteki'ni Ben'den ayırırken tutarlı olmuşsa, Ahmed Midhat'ın Oksidentalizmi de "maddi" ve "manevi" için çelişkili önermeler ortaya çıkarmış, bu önermeler "maddi" Öteki'ni "manevi" Ben'den ayırırken tutarlı hale gelmişti. "Maddi" ve "manevi"nin özcü (öze indirgemeci; *essentialist)* terminolojisi, nihai olarak ötekici kutuplaşmanın ötesine geçen bir çözümleme için simgesel referans noktaları olmuştu; bu çözümlemede de bazı maddi olmayan unsurlar —girişimci ruh, "olağandışı düzenlilik", "yeni kadın" düşüncesi— "maddi" olduğu söylenen Öteki'nin dünyasından alınıp "manevi" Ben'in dünyasına katılmaya değer bulunuyordu.[142]

Çin'deki Oksidantalizm ülke içinde bazen zulüm bazen de kurtuluş demek idiyse, Ahmed Midhat'ın Oksidantalizmi de baskıcı bir rejime sadakati, Osmanlı toplumunun sosyal, ekonomik ve kültürel olarak güçlenmesiyle birleştiriyordu. Bu da onun siyasi ilericilerin ütopik modernleşme görüşlerine muhalif olması için yeterliydi. Ne var ki 1880 ile 1908 arasında İstanbul'da bu ilerici ütopyaların yayımlanması mümkün değildi; yine de bu dönemde daha genel olarak yeni fikirler hızla çoğalıp yayımlandı. Daha sonra, ulusal tek çizgili anlatının dalgası Ahmed Midhat'ın fikirlerini geride bırakacaktı. Ancak bu fikirler onun dönemini anlamak için şarttır ve değerleri de baki kalacaktır. 1908 öncesi dönemde, Batı ile Doğu'yu, "madde" ve "ruh"u dengeli şekilde birleştirmeye çalışan tek

---

142 Krş. Chatterjee, *Nation and Its Fragments*, s. 132-134, Hindistan'da kadınların özgürleşmesi konusunun zaman içinde "maddi" dünyadan (sömürgeciyle tartışılabilir) "manevi" dünyaya (sömürgeciyle tartışılamaz) geçirildiğini gösteriyor.

önemli Osmanlı düşünürü olan[143] Ahmed Midhat Efendi, bir Oksidantalist Osmanlı düşünürünün bütün yaratıcılığıyla Avrupa ile iç içe olurken, Avrupa'nın her yerde etkisi duyulan fakat her şeye hâkim olamayan kültür gücüne karşı direnebileceğini göstermişti.[144]

143 Okay, *Ahmed Midhat*, s. 408, 1908 devriminden sonra aynı kaygıyı İslamcı şair Mehmed Akif (1873-1936) ile sosyolog ve milliyetçi ideolog Ziya Gökalp'in (1875-1924) de duyduğuna işaret eder.

144 Steven Best ve Douglas Kellner, *Postmodern Theory: Critical Interrogations* (New York, 1991), s. 55: Foucault, her yerde iktidarın etkisinin duyulmasının her şeye hâkim olup olmamasından ayırt edilmemesi yüzünden yanlış yorumlanır; bu tuzağa düşen yazarlardan biri Edward Said, biri de Timothy Mitchell'dır: Schick, *Erotic Margin*, s. 94), Wolfe, "History and Imperialism," s. 407- 409.

DİZİN

Abdullah Fikrî Paşa 18, 22, 33, 35, 48
Abdülhamid II, 9, 14, 25; dönemi v, 12
Afrika 1
Ahmed Midhat: Batılılaşma eleştirisi 10; cemiyetçi toplum görüşü 9; kadınlar hakkındaki görüşleri 10; kariyeri 7; Oksidantalist görüşleri viii, 7, 19, 41, 45, 55; Osmanlılık ideolojisi 24; Saray'la ilişkileri ix; seyahatname anlayışı 13, 15; sosyal Darwinci fikirleri 8, 9, 23, 41; tiyatro eserleri 8; "yeni kadın" anlayışı 29, 55
Aida 33
Almanya 18
alteritism bkz. ötekicilik
American Historical Review vi, ix
Amerika Tarih Derneği vi
anlam dağılımı (*enunciative dispersion*) 55
Arap araştırmaları 35
Archéologie du savoir ix
Asâr-ı Atika Müzesi 3, 47
Atlas Okyanusu 52
Avrupa, Avrupalılar 1, 5, 7, 12, 14, 15, 17, 25, 29, 30, 35, 40, 42, 45-48, 50-52, 54-56; Doğu araştırmaları 35; kadınları 49, 50, 53; medeniyeti 23; Oryantalizmi 45; ötekiciliği 3; şehirleri 18; ayrıca bkz. Batı
Avusturya-Macaristan İmparatorluğu 6
aydınlanmacı tarih modeli 5

Baedeker (seyahat rehberi yazarı) 17
Batı 7; düşüncesi 4; uygarlığı 10, 14; ayrıca bkz. Avrupa
Batı Medeniyeti Karşısında Ahmed Midhat Efendi vii
Berlin 15, 24, 47
Beşir bin Bustan 48
Beyoğlu 18
Bibliothéque Nationale 46
Bodensee 46
Budapeşte 32
Buffalo Bill 39

Cenevre 13, 40
Ceride-i Havâdis 9
Cezayir, Cezayirliler 48
Champ de Mars 39
Chatterjee, Partha 5
Christiania bkz. Oslo
Colonising Egypt viii

Çin 4, 6; araştırmaları 32; düşüncesi 4; Oksidantalizmi 5, 55

Debussy, Claude 39
Dickens, Charles 9
Doğu 1, 2, 32; araştırmaları 32, 35; Doğu-Batı karşılaştırmaları 48; dilleri 35; ayrıca bkz. Şark
Duara, Prasenjit 5
Dünya Sergisi (Exposition Universelle, Paris 1889) vii, viii, 4, 12, 22, 32, 35, 38, 55
Düvel-i Muazzama 6

Ersoy, Mehmed Akif 56
Esplanade des Invalides 39
Exposition Universelle bkz. Dünya Sergisi
Eyfel Kulesi 39, 43
El-Ezher 33, 52

Fas sergisi 42
Fatma Aliye 28-30
Foucault, Michel ix, 15, 56; söylem teorisi x, xi
Fransa, Fransızlar 3, 23, 33, 41; Üçüncü

Cumhuriyeti 35; Fransız Devrimi 35
Freya (İskandinav tanrısı) 32

Gauguin, Paul 39
Genç Osmanlılar 7
Genç Türkler 7
Goeje, Michael Jan de 35
Goldziher, Ignaz 33, 52
Gottwald (Profesör) 23-26, 34
Gökalp, Ziya 56
Grossberg, Michael ix, x
Gülnar (Madam, Olga Sergeyevna Lebedeva) vii, 15, 16, 21-30, 33, 45-50, 53, 54
Güstaf (İsveç veliahtı) 31

Hamza (Şeyh) 22, 48, 51, 52
Hassan b. Sabit 35
Hindistan 33, 52, 55

İran Sergisi 42
İran, İranlılar 26, 33, 47, 52
İrşâdü'l-Alibbâ ilâ Mahâsini Urubbâ viii
İskenderiye 33
İsmail Bey (Gaspıralı) 27
İstanbul 3, 9, 11, 15, 21, 22, 27, 29, 46, 47, 53, 55
İsveç 15, 49
İsviçre 15, 18, 24

Japonya 33; Japon araştırmaları 32

Kahire 33, 37
Kahire Sokağı (Rue de Caire) viii, 36, 37, 40-42
Kazan 25, 27
Konkordiya Tiyatrosu 19
Konstanz 13, 46
Kopenhag 15

Landberg (Kont) 31, 33-35
Landberg (Kontes) 33
Leipzig 33
Lermontov, Mihail 29
Lindau 46
Louvre Müzesi 28

Makineler Sarayı (Palais des Machines) 38, 39, 42, 43, 45
Mançu hanedanı 6
Marsilya 14, 15
Mısır Sergisi 42
Mısır, Mısırlılar 22, 33, 37, 40-42, 47
Mısırlı delegeler 34, 35
Mısırlı seyyahlar 42
Mitchell, Timothy viii, x, 40, 56
Moskova 53, 54
Muhammed Emin Fikrî viii, 18, 22, 42, 48
Muhsin Han 31, 33
Müller, Max 34
Müslüman kadınlar 49, 50
Müslümanlar 25

Nordik Müze 47

Odin (İskandinav tanrısı) 32
Okay, Orhan vii
Oksidantalizm viii, 4, 5, 15
Orientalism x
Orta Asya 32
Ortadoğu 1, 26
Oryantalist ötekicilik 55
Oryantalist ressamlar 50
Oryantalist söylem 28
Oryantalizm vii, viii, x, xi, 2, 4, 5; karşıtı kuramlar vii, viii, x, 3, 35
Oscar (II İsveç kralı) 31-33
Oslo (Christiania) 15, 32, 47
Osman Hamdi Bey xi, 3, 47
Osmanlı İmparatorluğu, Osmanlılar 4, 6, 23, 26, 30, 33, 45-48, 54; edebiyatı xi; kültürü xi, 10, 14, 49, 55; milliyetçiliği 7; Oksidantalizmi 19; okurları 50; romancıları 15; sanayii 43, 44; toplumu 55; Türkleri 41

Ömer (Şeyh) 22, 48
Öteki x, 2, 6, 14, 44, 55
Ötekicilik (*alteritism*) ix, 1, 15, 19; Ötekici ikilikler 45; söylem 3, 5; temsiller 2, 12

Palais des Industries Diverses 42
Palais des Machines bkz. Makineler Sarayı
Paris, Parisliler 3, 13, 15-17, 19, 24, 28, 29, 32, 35, 39, 43, 45-47, 52, 53; binaları 17; haneleri 54
Puşkin, Aleksandr 27, 29

Quai d'Orsay 39

Ringstrasse 46
Rue de Caire bkz. Kahire Sokağı
Rusya, Ruslar 6, 15, 22-24, 26, 41, 46, 50, 53, 54

Sadullah Paşa 14, 45, 46
Said, Edward vii, x, xi, 56
Schéfer, Charles 33

Schick İrvin Cemil ix
Servet-i Fünun 20, 21
Seyyid Şu'ayb bin Abdullah (Tilimsan kadısı) 48
Sosyal Darwincilik 5
Sömürgecilik 2; dönemi x, xi; karşıtı milliyetçilik 4-6; karşıtı ötekicilik 5
söylem dağılımı (*discursive dispersion*) 5, 45
söylem oluşumu (*discursive formation*) 2, 55
St. Petersburg 24, 27, 53, 54
Stockholm vii, 15, 17, 22, 27, 31, 32, 40-42, 47-50

Şark, Şarklılar ix, x, 3, 4, 25, 52; nisvânı (Doğulu kadınlar) 50-52; ayrıca bkz. Doğu
Şarkiyatçılar Kongresi (1889, Stockholm) vii, viii, 12, 31, 32, 35, 48, 55; Şarklı delegeler 47
Takvim-i Vekayi 9
Tatarlar 23, 25-27
Tercüman 27
Tercüman-ı Hakikat 1, 7, 20
The Erotic Margin ix
Thor (İskandinav tanrısı) 32
Tolstoy, Lev 29
Trieste 15
Trocadéro 39
Tunus 41
Türk milliyetçiliği 7
Türkiye Cumhuriyeti 7, 30
Twain, Mark 9

ulus-devletler 5
Uppsala 32

Verdi, Giuseppe 33
Versailles bahçeleri 19
Vikingler 32
Viyana 14, 15, 24, 46, 47

Weber, A. 35

Xiaomei Chen viii, 4

Yanpolskii, Boris (Rus doktor) 23, 24, 30, 40, 46, 50

Tanzimat döneminin ünlü yazarı Ahmed Midhat Efendi, 1889'da Stockholm'de yapılan Şarkiyatçılar Kongresi'ne Osmanlı delegesi olarak gitmiş, ardından Paris'teki Dünya Sergisi'ni ve Avrupa'nın birçok şehrini ziyaret etmiş, bu seyahatini *Avrupa'da Bir Cevelan* adlı kitabında anlatmıştı. Kendini bir "müstagrip" olarak tanımlayan Ahmed Midhat Efendi'nin Avrupalı "öteki"ne, özellikle de Avrupa'da tanıştığı Madam Gülnar'a bakarken kullandığı mercekler bize neleri gösteriyordu? Tarihçi Carter V. Findley, kültürün iktidar ile ilişkilerini aydınlatabilmek için giriştiği araştırmanın ve maceranın bir noktasında, bir Osmanlı düşünürünü ele alarak Oryantalizm, Oksidantalizm ve Ötekicilik sorularına cevap arıyor, Ahmed Midhat'ın merceklerini inceleyerek Osmanlı'yı daha derinden anlamaya çalışıyor.

9 789753 330985

TÜRKİYE EKONOMİK VE TOPLUMSAL TARİH VAKFI

TARİH VAKFI YURT YAYINLARI